

V. évfolyam
2. szám
2024

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

Blazovich László
Horváth Csaba Péter
Kimmel Máté
Kókai Sándor
Maczák Ibolya
Nagy Miklós Mihály
Őze Sándor
Takács Miklós
Urbán Márta

A KÁRPÁT-
MEDENCEI
PUSZTÁSODÁS
A KÖZÉPKORTÓL
NAPJAINKIG

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

V. évfolyam
2. szám
2024

A KÁRPÁT-MEDENCEI PUSZTÁSODÁS
A KÖZÉPKORTÓL NAPJAINKIG

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
Journal of Religious History and the History of Ideas

Megjelenik félévente

Főszerkesztő:

ŐZE SÁNDOR

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Alapító főszerkesztő:

FRÖHLICH IDA

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztőbizottság:

BÁRÁNY ATTILA (Debreceni Egyetem)

PETER COWE (Kaliforniai Egyetem, Los Angeles)

DÁVID NÓRA (Szegedi Tudományegyetem)

ELKE HARTMANN (Berlini Szabadegyetem)

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Ö. KOVÁCS JÓZSEF (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

MACIEJ SZYMANOWSKI (Varsói Egyetem)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztette:

HORVÁTH CSABA PÉTER

A szöveget gondozta:

CSÓKÁS MÁTÉ, KOSZTOLÁNYI TÍMEA, NAGY ZOLTÁN,
SMITNYA ALÍZ CSILLA, TÖRÖK BALÁZS, URBÁN MÁRTA

A folyóirat a <https://ojs.ppke.hu/axis> oldalon,
a szerkesztőség az axis@btk.ppke.hu címen érhető el.

A honlap szerkesztője:

HORVÁTH MÁRTON GERGELY

Tördelés:

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

Tervezőszerkesztő: KOCZKA ETELKA KRISZTINA

ISSN 2064-7972

Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Tartalom

BLAZOVICH LÁSZLÓ	7
Előszó	
HORVÁTH CSABA PÉTER	11
Három tézis a Kárpát-medencei pusztásodás kérdéséhez — Tanulmány egy interdiszciplinális témáról	
TAKÁCS MIKLÓS	31
A pusztásodás az Árpád-korban	
KÓKAI SÁNDOR	43
A településhálózat pusztulása a Marosszögben a 16–17. században	
MACZÁK IBOLYA	55
A bajviadal helye — A pusztaság mint a szenvedés és élettelenység helye a régi magyarországi prédikációkban	
ŐZE SÁNDOR	65
A tanyai iskolák vége a Kőrös—Tisza—Maros-szögben	
KIMMEL MÁTÉ	81
Az Alföld és a tanyavilág belső gyarmatosítására született koncepciók a 20. században	
URBÁN MÁRTA	93
Pusztafogacs — Egy puszta felemelkedése, majd eltűnése a térképről	
NAGY MIKLÓS MIHÁLY	107
A Kárpát-medencei pusztásodás és hadügy a török korban	

Előszó

Blazovich László

Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

— DSc, professor emeritus

Mint a földkerekségen általában, a változás az örök és egyedüli állandó. Ez jellemző a településekre és hálózatokra mindenütt, így a Kárpát-medencében és hazánkban is. Sajátos formája e mozgásnak a pusztásodás vagy falupusztásodás, amely végigkíséri a neolitikumtól napjainkig tájékunkat. A honfoglalás előtti időktől napjainkig tart, hol lendületesebb, hol csendesebb formát ölt. Most eltekintek a többjelentésű pusztas szó változatainak elemzésétől. A település-pusztásodás szóösszetételhez, mivel valaminek az időbeli végét, az élet befejeződését jelenti, szomorkás érzés, hangulat kapcsolódik. Azonban ne felejtjük el, hogy legtöbbször, kivéve a nagy pusztítások időszakát, máshol ugyanakkor gyarapodás következik be. Jó példa erre a középkori nagy alföldi falupusztásodás, amellyel egy időben gyarapodott az óriás falvak, a későbbi mezővárosok lakossága, amelyek közül nem egy, például Gyula, Kecskemét, Debrecen és mások földesúri várossá fejlődtek, meghaladták nem egy felvidéki királyi szabad város lakóinak lélekszámát. Mindennek természetesen gazdasági és társadalmi okai voltak.

Hasonló eset játszódik le korszakunkban a tanyarendszer és a kis falvak elnéptelenedése, azaz pusztásodása során. A lakosok általában a jobb megélhetés reményében hagyják el otthonukat. Az infrastruktúra, a közlekedés, a jobb munkalehetőség, a jobb egészségügyi ellátás és sok más játszanak ebben szerepet. Nagy területek lesznek „üresek”, válnak pusztává. Ugyanakkor egyes városok népessége növekszik. Például a városok határában lévő zártkertes területeken egyre többen életvitelszerűen telepednek le. Most eltekintünk a tanyarendszer erőszakos megszüntetésének politika által vezérelt időszakának bemutatásától, valamint attól is, amikor a rendszerváltozás után az olcsóbb létfenntartás reményében többen költöztek ki tanyákra, zártkertekbe vagy falvakba, hogy azután visszatérjen egy részük a városokba.

Amint ismeretes, Szabó István, Maksay Ferenc, Jakó Zsigmond és mások, így Ila Bálint, valamint Iványi Emma német hatásra kezdtek el foglalkozni e kérdéskörrel a népiség- és szellemtörténet jegyében. Születtek értékes monográfiák, amelyekkel új utat nyitottak a magyar történettudományban, továbbá soroljuk még ide Mályusz Elemért, aki a mezővárosokról írt remek tanulmányokat. Itt jegyzem meg, hogy az általuk művelt tudomány szak német kifejezésének fordítása művelődéstörténetet jelent. Magyar fordítása elég szerencsétlen volt az anyagi világot előre helyező szocialista korszakban, a vele foglalkozók hátrányos megkülönböztetésben részesültek.

A falupusztásodás okait, mint ismeretes, az említett tudósok számba vették. Eredményeik nyomán a településhálózatokról térképeket kezdtem készíteni, amelyeket azután Kratochwill Mátyás rajzolt meg a domborzatot is felvéve, amelyből lehetőség nyílt a települések létének

és megszűnésének tanulmányozására. Hozzájárultak a tételhez, amely szerint a földrajz térbeli történelem, a történelem pedig időbeli földrajz. Hozzásegítenek egy-egy település pusztásodása okainak feltárásához. A Káldy-Nagy Gyula által készített *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben* című kötet térképének külön érdekessége, hogy Dél-Bácska középkorig visszavezethető településhálózata e térképen lett először bemutatva. A deftert kézbe véve sok minden leolvasható róla, mások mellett az elnéptelenedés is.

A pusztásodás számos okát feltárta a szakirodalom. Nekünk ezek közül az illető településhez vagy település lánchoz „közel hajolva” célszerű megvizsgálni, hogy melyek miatt és miért következett be az esemény. Nem egy alkalommal sajátos esetek derülnek ki. A Hódmezővásárhely közelében létezett Csomorkány (Németh László *Égető Eszteréből* ismert a neve) mintegy 500 lakost számláló templomos helyként létezett, amikor a tizenöt éves háború idején elnéptelenedett, pusztta lett. Pusztatemplomának egyes falai ma is állnak. Mégsem telepítették újra, mégpedig azért, mert a 16. században az éghajlati változás következtében sok eső esvén területe elvizesedett, legelőként hasznosították, majd tanyarendszer alakult ki rajta. Iskolájának tégláit a lakosok 50 éve vitték szét. Máshol viszont kút ásása közben bő vizű föld alatti érre találtak. A bő kút kis település kialakítását tette lehetővé, ha elapadt, megszűnt a település.

Egy-egy lakott hely vagy tájék pusztásodása történetének kutatásakor a hosszú időt, a „long duree”-t érdemes vizsgálni. Elemezhetjük megszűnésének okait, pusztaként hasznosítását és esetleges újratelepítésének körülményeit annak okaival együtt, valamint eljuthatunk esetleg az újra elnéptelenedéséig. Például a Mezőhegyes melletti Fűpereg a tizenöt éves háború alatt elnéptelenedett, a mezőhegyesi ménesbirtokon később 47-es majorként újratelepítették, most funkció nélkül lévén lassan elfogy a lakossága.

Az egyes régiókban és településeiken a pusztásodás még a hadjárások idején sem egységes folyamatként következett be. A Dél-Alföldön, valamint a Körös—Tisza—Maros-közben a török hódoltság idején jelentős elnéptelenedés játszódott le. Az utóbbi esetében például az egykori Csanád megye területén mindössze négy település élte túl a korszakot. Ugyanakkor a Duna mentén és az Észak-Alföldön a települések jelentős része fennmaradt. A Temesi Bánságban, amely Temesvár eleste után mélyen a hódoltságba került, a felszabadítása után készült Mercy-féle összeírás szerint a települések nagy része fennmaradt. A Temesvár alatti részről azonban a magyar lakosság eltávozott, egyedül Ittebe lakossága maradt meg máig magyarnak. Temesváron egyébként a 16. század második felében a defterekben magyar utcanevet jegyeztek le. Lám, a demográfiai elemzések mások mellett mennyire szükségesek a pusztásodás okainak vizsgálatakor. A hatalom változáskor sok esetben lejátszódott az is, hogy ha távozott a földesúr, ugyanazt tették a jobbágyok. „Elment a pásztor, szétszéledt a nyáj.” Nem maradt velük, aki védte volna őket. Az emberi tényezők vizsgálatára, ha a források erre lehetőséget adnak, térjünk ki, mert mindig fontos részét képezik a pusztásodás okainak.

A pusztásodás kutatásának jegyében hozta létre 2003-ban Kovacsics József professzor az Elpusztult és Pusztuló Magyar Falvak Egyesületét, amelynek feladatáknak tűzte ki az elpusztult és a lakosságuk 50%-át már elvesztett községek történetének feltárását, hiszen, mint mondta, csak a Dunántúlon 2300 település pusztásodására rendelkezünk azonosított adatokkal. Célul tűzte ki emlékoszlopok állítását és konferenciák tartását. Az idők folyamán a helyiek segítségével tízen felüli emlékhelyet alakítottunk ki a Dunántúlon, Észak-Magyarországon és az Alföldön. Az utolsót a mezőhegyesiekkel karöltve Mezőhegyes és Orosháza között a középkor-

ban állt Komlósfeckésen avatjuk idén májusban, ők az emlékkövet Erdélyből, Farkaslakáról hozták. Az egyesület, miután tagjai kiöregedtek, szép lassan megszűnik, azonban ha áttekintjük tevékenységét, szép eredményeket mondhatunk magunkénak, mert vele megmozgattuk számos hely lakóinak történeti emlékezetét, és erősítettük ezen helyeken a *genius loci*t. Akár az Alföldön Hódmezővásárhelyet, Makót vagy Mezőhegyest nézzük, a Dunántúlon Monostorapátit, Csepreget vagy Bakonytamásit, a Felvidéken Pusztaszúcsot vagy a Sződliget melletti Derenket említjük, mellettük máig hirdetik az emlékoszlopok azt, hogy korábban ott emberi élet volt. Bízom benne, hogy lesz folytatása a nemes ügynek.

A pusztásodás kutatása és a településtörténet nem hoz gyors és látványos teljesítményeket, nem lehet belőlük „fellőni tudományos petárdákat”, azonban a mély és alapos, a forrásokra kiterjedő elemzések hosszan tartó eredményeket hoznak, tudós generációknak mintaként szolgálhatnak. E munkához kívánok a konferencia előadóinak és résztvevőinek most és a későbbiekben egyaránt sok sikert.

Három tézis a Kárpát-medencei pusztásodás kérdéséhez

— Tanulmány egy interdiszciplináris témáról*

Horváth Csaba Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— PhD, művelődéstörténész

Általános tapasztalat, különösen a történeti tudományokban, hogy egyes kifejezések az idő múlásával „túlterhelődnek” (azaz, ha két kutató ugyanazt a szót használja valamilyen összefüggésben, részben valami mást értenek alatta), újabb és újabb konnotációk kapcsolódnak hozzájuk. Jelentésük az idő múltával megváltozik. Ilyen fogalom a *pusztásodás* is, amelynek jelentésváltozása kettős, melyet egyrészt szótövének, a *puszta* főnévnek történeti-szemantikai módosulása, másrészt háromszorosan képzett alakja is reprezentál. A köznyelv különféle értelmezési lehetőségein (’elsivatagosodás’, ’fátlanság’, ’az ökoszisztéma hanyatlása’, ’széles, tág, füves térségek kialakulása’, ’a településföldrajzi térszerkezet megváltozása’ stb.) túlmenően összes jelentésárnyalata egy közös vonással bír: mind a szótő (*puszta*), mind a képzett alak (*pusztásodás*) hiányt fejez ki, valami olyan szemebetűnő dolognak a hiányát, amely előzőleg egy jól körülhatárolható földrajzi térben megtalálható, szemmel látható (fenomén) volt, de később elsorvadt, megszűnt.¹ Máté Gábor 2019-es tanulmányában idézi a geográfus Milleker Rezső 1934-es magyar—német dolgozatát, amely szintén a pusztafogalom problémájának eldöntetlenségére hívja fel a figyelmet és megjegyzi:

„Nekünk [magyaroknak] a puszta olyan helyet jelent, ahol nincs semmi, de ahol volt valami, tehát elpusztult valami.”²

Vizsgálódásunkat nem könnyíti, hogy a *puszta* mint egy történeti folyamat következménye a mindennapok szokásrendjébe, így a magyar kultúr- és eszmetörténetbe is szervesen beleivódott, illetve egyrészt nemzetkarakterológiai jegyünké, másrészt „országimázsunk” szerves részévé vált.³ A „magyar pusztá” mint immáron történeti jelenség azonban nem eleve adott

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programnak a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Ennek ellentétes folyamatát a nyelv szintén nem egységes fogalommal jelöli ki: újratelepülés, feléledés, újjáéledés, revitalizáció, rekultiváció.

² MILLEKER 1934: 414. Idézi: MÁTÉ 2019: 27.

³ ALBERT 1997: 38–57.

tájképlet, hanem számos történelmi esemény együttes kölcsönhatása révén létrejött tér, amelyet a maga sajátos tájhasználatával és mára kialakult képével egészen egyedi gazdasági és élet-térként határozhatunk meg.

A magyarországi pusztásodási folyamat monografikus feldolgozása még várat magára. Így nem lehet szintézise sem. Tanulmányunkban e hiátus felszámolásához szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy előbb a *puszta* és *pusztásodás* fogalmának etimológiáját, különféle jelentésváltozatait járjuk körül, majd ezek figyelembevételével kísérletet teszünk a *pusztásodás* fogalmának történeti definiálására, valamint a jelenség tágabb kontextusba illesztésére; lehetőségeinkhez mérten téziseket fogalmazunk meg, éppen ezért írásunk propedeutikus természetű. A gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint a természeti tényezők témáját jelen dolgozatunkban csupán érintjük. Ezek elsősorban német és magyar nyelvű historiográfiai feltárását és a jelenség korokon átívelő jelentőségét a *Történeti Földrajzi Közlemények* 2024. évi folyamában angol nyelven adjuk közre.⁴

A puszta és pusztásodás fogalma a hazai lexikográfiában (nyelvészet, néprajz)

A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz) a *puszta* szót szláv eredetűnek írja, melynek alapjelentése: 'üres, kietlen', illetve 1. 'üres, kopár, elhagyott'; 2. 'nagy kiterjedésű, füves síkság'. További jelentései mind hiányt, illetve ezzel összefüggésben valamiféle csupasztságot fejeznek ki: 'hajadon', 'csupa, merő, csupán csak az', 'tisztá', 'egyszerű', 'műveletlen', 'fedetlen', 'díszítetlenül hagyott része valaminek', a 18. századtól kezdve 'major — nagy kiterjedésű birtok'. Különféle képzett alakjai magyar származékok, nem idegen átvételek. Az első jelentésből minden egyéb értelme a magyar nyelvben fejlődött tovább, második jelenését több nyelv átvette (német, román, bolgár, szerb, horvát, szlovén, cseh, szlovák, lengyel stb.) a következő jelentéssel: 'nagy kiterjedésű füves térség, főként a magyar alföldi puszta'. A TESz a 14. századtól hozza a *puszta* fő előfordulásait. 1. 1306/1359-ből az *Oklevélszótár* nyomán Bírótelek települést pusztaságnak írja az alábbi jelentéssel: 'üres, kopár, elhagyott'; 2. a *Bécsi kódex* 1450 körül így ír: „én tégedet megesmertelek a kietlenben, a puszta kietlennek földében”. Hoz későbbi példákat is, ezek hasonló jelentéstartamúak.⁵ A további lexikográfiai értelmezések előtt egy további közismert, ugyanakkor sarkalatos példa is ide kívánkozik. A *Teremtés könyve* legelején (Ter 1,1–2) szintén hasonló jelentéssel találkozunk már Károlyi Gáspár 1590-es bibliafordításában —

„Kezdetben teremté Isten az mennyet és az földet. Az föld pedig vala ékesség nélkül való és puszta. És setétség vala a mélségnek színén, és az Úrnak Lelke táplállya vala a vizeket.”⁶

⁴ HORVÁTH 2024.

⁵ *puszta* = TESz III (1976): 317–318.

⁶ KÁROLYI 1590: 1.

— ugyanúgy, mint az első magyar nyelvű katolikus bibliafordításban is:

„Kezdetben teremté Isten a mennyet és a földet. A föld pedig puszta és üres vala, és setét-ség vala a mélységek színén: és az Istennek Lelke leveg [!] vala a vizek fölött.”⁷

A semmiből, szóval teremtés — a bibliai textus így folytatódik: „És mondotta Isten: Legyen világosság!” — teológiájában (*creatio ex nihilo*) a *puszta* nem egy már létező dolog elmúltát, hanem a tökéletes metafizikai semmit reprezentálja, a *Szentírás* a teljes hiányból való produkció aktusát írja le.

A *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉSz) legújabb kiadásának szócikke egy számunkra releváns jelentéstartamot is előre vetít a TESz címszavához képest. Első jelentésként ugyanúgy természetszerűen a ’megműveletlen, füves, nagy síkság’, ’kopár lakatlan síkság’ jelentéseket hozza a szintén gazdaságtörténeti jelentése — ’nagybirtokon: helyétől távol(abb)i, kisebb mezőgazdasági üzemegység, település, központ’ — mellett, ugyanakkor melléknévi formáját is megadja: ’amiről, amiből hiányzik mindaz, ami ott szokott lenni: puszta föld, puszta ház’.⁸ A magyar nyelv változása és a történelemtudományi terminológia fejlődése során ezek szakszóvá válva mint jelentéssűrítő szerkezetek egybeírva konkrétabb jelentést fognak felvenni: *pusztatelek*, *pusztafalu*, *pusztaház* stb., amint ezt a későbbiekben látni fogjuk. Az ÉSz ugyanakkor megkülönbözteti a *pusztát* a *pusztaságtól*, utóbbinak lényegesen erőteljesebb jelentést tulajdonítva: ’nagy kiterjedésű, megműveletlen vidék’, ’valaminek puszta, elhagyott volta: a vidék pusztasága’.⁹ E jelenkori jelentésváltozásban a *puszta* már egyre kevésbé jelent valami abszolút negatívumot, hanem sokkal inkább semleges állapotmeghatározó fogalomként módosult, és korábbi jelentésárnyalatait inkább a *pusztaság* kifejezés vette át. A *puszta* mint ’elhagyott/elhagyatott hely’ immáron elvesztette „síksági” jelentésárnyalatát is; ez a szemantikai változás a későbbi kutatások számára egy fontos kiindulópont lehet.

A legbőségesebb információt az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (EMSzT) címszavai alapján kapjuk.¹⁰ E szócikkekben rendkívül hangsúlyos szerepet kap — nem minden ok nélkül — a *puszta* és a *pusztával* kapcsolatban álló más szavak, szókapcsolatok *emberi tevékenységekkel kapcsolatban* álló jellege. Itt már olyan folyamatok tárulnak elénk, amelyek a *pusztásodás* fogalmának körülhatárolására, a társadalmi változásokkal és processzusokkal kapcsolatos jelenségek felé kalauzolhatnak. A külön vett főnévi és melléknévi (és további szófajú) jelentések, magyarázatok később szintén jelentéssűrítő összetételekben fordulnak majd elő történeti szak-kifejezéseként. Az első főnévi jelentés ’kopár/lakatlan terület/telek’ néhány kiemelt példával: 1696-ból: „Az falu derekában [...] vagyon egy puszta, melyen eddig egy rossz sövényház vagyon [...] Ugyane mellett vagyon más pusztaházhely, egy hitvány sövényházhely vagyon rajta.”; 1776-ból: „Czifra János pusztája, ennek vicinusa [szomszédja] egyfelől [...] Bergenyei Kóronka Gábor desertája”; 1807-ből: „az esztenás bácsok [számadó juhászok] mindenkor puszták elfogása nélkül is a nyáját a bikkos [bükkös] helyeken járathatják”. Második főnévi jelentése: ’major, tanya’. 1569-ből: „Először az, ki meg akarná váltani, megfizesse avagy ha pusztára ide-

⁷ KÁLDI 1626: 1.

⁸ *puszta* = ÉSz 2014: 1109–1110.

⁹ *pusztaság* = ÉSz 2014: 1110.

¹⁰ *puszta* = EMSzT X (2000): 1057–1069.

gen jobbágyot szállítat, az jobbágyot róla Klára asszony elvihesse”; 1824-ből: „hoszonkettődik colonus [...] huszonharmadik egy pusztá [...] huszonötödik egy más pusztá”. Az EMSzT tanúsága szerint már itt megindul a *puszta* szó jelentésbeli differenciálódása, további jelentések: ’a magyar alföld’, ’erdei tisztás’, ’sivatag (bibl.)’, ’nyomorúság (bibl.)’. Határozószóként: ’üresen’, ’parlagon’, ’elhagyatottan’. Melléknévként ’kopár, megműveletlen/parlagon maradt/hagyott’ jelentésben áll. 1615/1628 körül: „vayon egy hold szőlő, de pusztá”. Szintén melléknévi jelentésben: ’lakatlan’, ’elhagyott’. 1678-ból: „Kolozs vármegyében egy Tiburcz nevű falut bírok pénzem után, ki pusztá lévén, már szállítottam reá egynéhány embereket”; 1668-ból: „Komán Zolocsa elbujdosott, öröksége pusztá; érdemes jobbágyoknak kell adni, szolgáljon róla”; 1734-ből: „amely antiqua sessiokon [régi jobbágytelkeken] lakóház vagyon, de p[rae]senti, bár pusztá legyen is [...] az olyan házakra [...] egész nyíl [birtokrész, általában szalagtelek] adattassék”. További melléknévi jelentések: ’üres’, ’romos állapotban lévő’, ’rozoga’, ’ablak/ajtó/kapuszárny nélküli’, ’önmagában álló’, ’kiszáradt’, ’felhagyott’, ’nem működtetett’, ’díszítetlen’, ’egyszerű’, ’tartozék nélküli’, ’huzat/bevonat nélküli’ stb. A *puszta* szóból képzett vagy előtaggal ellátott összetételek is hasonló jelentéstartalommal bírnak, a mi szempontunkból azok a kifejezések lesznek a fontosak, amelyek az emberi tevékenységekkel kapcsolatosak. Ilyen például a *puszta ház*¹¹ ’puszta zsellérház (melyet eredeti jobbágylakója elhagyott, ezért kiadták zselléri szolgálat fejében [az allodium műveléséért a földesurak])’, amint 1632-ből olvashatjuk: „Itt vagyon mostan öt pusztá ház, az négynek gazdáik elszöktének, az egyikből pedig elholtanak.” Hasonló jelentésben előfordul még ’üres/lakatlan ház’, ritkábban ’üres szoba’ vagy ’szerény/szegényes ház’ jelentésben is. Az egykori lakóik által elhagyott vagy magvaszakadt holtuk miatt üresen hagyott jobbágyporták új lakói a *puszta jobbágyok* lettek,¹² akik ’puszta telekre telepített jobbágyok’ voltak. Az ő sorsuk kétféleképpen alakulhatott: vagy mint fentebb láthattuk, szolgálatukért cserébe kaptak hajlékot, vagy teljes egészében elfoglalhatták az előző lakó minden birtokát, tehát a telek és részei teljes egészében rájuk háramolhatott. Előbbi az allodiális gazdálkodás megindulásával és a második (kiadású) jobbágyság kialakulásával egy időben (a 16. századtól kezdve) volt elsősorban jelentős, és felváltotta az utóbbit, amely sokkal inkább középkori örökség volt. Az időben előbbit a német szakirodalom a *Grundherrschaft*, későbbit a *Gutsherrschaft* szavakkal írja le.¹³ Az EMSzT a *pusztaság*¹⁴ kifejezés alatt a *puszta* szónak egyrészt szinonimáját, másrészt fogalomként képzett kifejezését érti: ’műveletlenség’, ’romos/lepusztult állapot’ stb. Nem csupán ház, hanem annak belsősége és külsősége, tehát az egész jobbágybirtok vagy annak részei külön-külön is állhat pusztán, elhagyatottan, ezt fejezik ki a *puszta sessio* és a *puszta telek* kifejezések ’elhagyott jobbágytelek’ értelemben.¹⁵ 1747-ből: „az falu alsó végiben [...] pusztá sessio, melyen vagyon egy igen kicsiny kunyo [!] forma régi házacska leomló félben”; példa a telekmegosztásra 1777-ből: „a pusztá sessión [...] két házokat építvén és azokra embereket plántálván [...] annakutána megosztották”; 1683 k.: „vayon egy pusztá telek szántóföldivel etc., melyet böcsüllöttek vagy törvény után [!] foglaltatnek el addig, míg zálogját le nem teszik [...] az esztendőbeli hasznáért is tartozik, aki Colallya [?] letenni Flor. Nro. 1.”

¹¹ puszta ház = EMSzT X (2000): 1070.

¹² puszta jobbágy = EMSzT X (2000): 1071.

¹³ BRUNNER 1943; SZABÓ 1948c: 163.

¹⁴ pusztaság = EMSzT X (2000): 1074–1076.

¹⁵ puszta sessio = EMSzT X (2000): 1076–1077; puszta telek = EMSzT X (2000): 1077.

A fentiek alapján megfogalmazhatjuk *első tézisünket*. A különféle nyelvészeti szócikkek megadott jelentésváltozataiból kiviláglik, hogy a *puszta* szó — döntően a 16. századtól kezdve — akár önálló kifejezésként, akár fogalmi keretbe illesztve (*pusztaság*), akár jelzőként vagy jelzős szerkezet előtagjaként (*puszta ház, puszta telek stb.*) szerepel, minden esetben emberi léthez, tevékenységhez kapcsolódik; tehát a közvetlen lakóhely vagy a létfenntartó, illetve gazdasági tevékenység végzésének részleges vagy végleges abbamaradására utal. A továbbiakban, amennyiben a *puszta* szó egy másik főnév jelzőjeként szerepelne, egybeírjuk, így nem *puszta telekről, puszta házról stb.*, hanem *pusztatelekről, pusztaházról*, valamint *pusztafaluról stb.* beszélünk, ugyanis ezeknek önálló szakterminológiai jelentést tulajdonítunk 'elhagyott lakhely', 'műveletlen külsőség' jelentésben. *Amennyiben arról a folyamatról beszélünk, melynek során ez a fajta elnéptelenedés, illetve a gazdasági tevékenység abbamaradása kimutathatóan és forrásokkal igazolhatóan tömegessé válik, pusztásodási folyamatról, rövidebben pusztásodásról beszélünk.*

E tézisünket támasztják alá a *Magyar néprajzi lexikon* (MNL) vonatkozó szócikkei is. Az MNL jogosan különválasztja a *puszta*¹⁶ földrajzi és néprajzi „nagy kiterjedésű, állattenyésztéssel hasznosított terület”, valamint a történeti „különböző okok miatt elnéptelenedett települések” értelmét. A *pusztásodás* folyamatát a következőképpen definiálja:

„a falu és a vele kapcsolatos kultúrtáj visszafejlődésének, eldurvulásának, pusztulásának folyamata. A lakosság kihalása, elmenekülése vagy lassú elköltözése idézi elő. A lakosság ilyen megfogyatkozása viszont legtöbbször háborúk, természeti csapások, nehéz politikai körülmények következménye. A középkori Magyarországon is sokszor és nagy területeken okoztak pusztásodást a pestisjárványok, belső villongások és ellenséges belső betörések. Különösen pusztító hatása volt a tatárdúlásnak és a török háborúknak. Sok település megsemmisült, és a lakosság által művelt határ hosszú időre újra őstájszerű területté vált.”¹⁷

A felületes szemlélő ezzel a megfontolással — részint tanult ismeretei, részint eleve logikussága okán — teljes mértékben egyetérthet. Azonban maga az alapkoncepció is hibás, itt lényegében az összes olyan kataklizmaszerű okot felsorolják, amelyek egyenként természetesen bizonyos mértékig katalizátorai, de *semmi esetre sem egyértelmű okozói* a *pusztásodás* folyamatának. A lexikon *pusztatelekek* szócikke is hasonló okokat sorol fel,¹⁸ ugyanakkor ez viszont teljesen helyén való, mivel az egyes porták/telek megüresedésének természetszerűen oka lehet a járvány általi kihalás, a jobbágyszökés vagy természeti katasztrófa. Egy falu a legtöbb esetben nem pusztul ki teljesen a felsorolt parciális okok következtében: a járványt a populáció egy része túléli, az ellenséges támadás elől biztosan sikeresen elmenekül a lakosság zöme, majd később visszaköltözik stb.¹⁹

¹⁶ Szabadfalvi József: *puszta* = MNL IV (1981): 279.

¹⁷ Bárth János: *pusztásodás* = MNL IV (1981): 281–282.

¹⁸ Török Katalin: *pusztatelekek* = MNL IV (1981): 282.

¹⁹ A *középkori falupusztásodás* szócikk szintén hasonló tartalommal bír. Bárth János: *középkori falupusztásodás* = MNL III (1980): 319.

A pusztásodás fogalma a magyar történettudományban

A pusztafalvak rendszeréről elsősorban a helytörténeti összefoglaló és a történeti topográfiai munkákból értesülhetünk.²⁰ Ezek a szövegcsoportok azonban nem mutatnak túl a pusztává lett települések detektálásánál, adatolásánál; természetesen minden további rendszerszintű vizsgálat alapját ezek az adattárak képezik. Szabó István 1938-ban publikálta *Hanyatló jobbágyosság a középkor végén* című dolgozatát a magyarországi településpusztulásról a *Századok* 72. évfolyamában,²¹ amely 1976-ban tanítványa, Für Lajos szerkesztésében újra megjelent posztumusz tanulmánygyűjteményében.²² Ebben az írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a jobbágyfalvak, illetve a magyar paraszti közösségek megdőbentető arányú megritkulása nem az ország centrális részeit is fenyegető török háborúk időszakában ment végbe, mint ezt mások — például a *Magyar történet* török kori részeit jegyző Szekfű Gyula:

„Az Alföldön nincs ezeréves pusztta, az Alföldet pusztává csak a török hódítás tette, pusztai jellegét a XVI. század mutatja először”²³

— gondolták, hanem a megelőző évszázadok során következett be.²⁴ Ezzel az elgondolással — melyet okleveles emlékekkel bizonyít — *egy új demográfiai és településtörténeti koncepcióval állt elő*. Kimutatta például, hogy a Mohács előtti Délvidék sem mutatja lényegesen sivárabb arcát e korban, mint az ország más térségei. Már a 15. századi okleveles példák is azt mutatják, hogy az üres, elhagyott jobbágytelkek valóságos rendszerével állunk szemben, ebben az évszázadban a jobbágytelkek több mint 50%-a állt üresen, elhagyatva.²⁵ Szabó még nagyobb szerepet szánt a *partikuláris tényezőknek*, a *pusztásodás* helyi sajátosságainak, például a különféle hatalmaskodásoknak,²⁶ éhínségeknek, pandémiáknak, elemi csapásoknak. Az mára nyilvánvaló, hogy a 1347–1350 között Európában dühöngő nagy pestisjárvány hazánkban nem végzett hatalmas demográfiai pusztítást, Szabó tévedése — amint ezt Neumann Tibor is be-mutatta²⁷ — az volt, hogy a *pusztásodás* demográfiai katasztrófával is járt, tehát a telkek és falvak pusztulásával párhuzamosan a népesség pusztulását is diagnosztizálta. Emellett kitartott 1966-os átfogó falutörténeti monográfiájában is.²⁸ Ugyanakkor ma már tudhatjuk, hogy más-

²⁰ Györffy György és a témánk szempontjából relevánsabb Csánki Dezső korszakos lexikonjai, valamint az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék egyházgeográfiai kiadása (ORTVAY 1891–1892) mellett itt most Blazovich László dél-alföldi kutatási eredményeire hivatkozunk: BLAZOVICH 1996. Végigböngészve az adattárat tapasztalhatjuk a középkori települések késő középkori pusztásodását.

²¹ SZABÓ 1938.

²² SZABÓ 1976a.

²³ SZEKFI 1935: 397. Vajda Tamás a délvidéki késő középkori gazdasági krízist — az egyházi bevételek, különösen a kalocsai érsekség jövedelmeinek elemzésével — kimutatja, de nem köti a pusztásodási folyamathoz, ugyanakkor a be-betörő török portyák tevékenységéhez igen: VAJDA 2013.

²⁴ Még akkor is igaz ez, ha a török hódoltság kora a Kárpát-medence egyik legjelentősebb tájformáló időszak volt. Erről lásd: NAGY 2007.

²⁵ SZABÓ 1976a: 170–171.

²⁶ TRINGLI 2022.

²⁷ Rámutatott arra is, hogy azokat a jobbágytelkeket is *desertának* nevezték, amelyek ugyan lakottak voltak, viszont birtokosaik megváltak a külsőségüktől (például értelmiségi vagy iparosmunkát végeztek, esetleg pásztorok voltak, nekik nem kellett külsőség, azaz szántó és rét). NEUMANN 2003: 882. Ezt az értelmezést az *Új magyar tájszótár* negyedik kötete is megerősíti: ÚMTsz IV (2002): 632, 3. jelentés.

²⁸ SZABÓ 1966: 147.

ról van szó: a szórt falvakban élő népesség a nagyobb települések felé áramlott, felhagyta korábbi létformáját, és újfajta, illetve szervezettebb és innovatívabb gazdálkodás — a nagyobb településeken jobban alkalmazható két-, majd háromnyomásos agrártermelés²⁹ — és megélhetés után nézett. Ezt a korszerű régészeti módszerekkel végzett feltárások is bizonyítják.³⁰ A *pusztásodás* egyben *belső migrációt* is eredményezett, ami azonban nem azonos feltétlenül a demográfiai kataklizmával. A 14–15. század a magyar *mezőváros-fejlődés* aranykora,³¹ hasonlóan Európa más területeihez, például — amint Aubin erről minket tájékoztat³² — Kelet-Poroszsországban 1410 körül a földesurak sorra panaszkodnak amiatt, mert jobbágyaik a városokba szöknek. *A mezővárosok ily módon a pusztuló falvak lakosságának nagyreliktumai lettek.*³³ Nem utolsósorban a nagyobb települések védelme és a természeti csapások utáni kármentés is egyszerűbb volt, mint a kicsiny települések esetében. Szabó továbbá kimutatta, hogy egy átlag mezővárosi polgárnak lényegesen alacsonyabb volt az egy személyi adóterhe, mint egy jobbágyfaluban élőknek.³⁴ A Magyar Királyságban a 14. században közel 1000 *oppidium* (mezőváros) volt, így a falvak számára vetítve körülbelül minden tizedik jobbágyfalura jutott egy *oppidium*. 1450-ben az Ugocsa vármegyei Nagyszőlős mezővárosban 189 telken laktak, ugyanakkor ugyanehhez az uradalomhoz tartozó 20 faluban összesen 299 lakott telket számálhatunk össze. Szabó számításai szerint Magyarország lakosságának közel egyötöde már város lakó volt a 15. század végén.³⁵ Az *oppidiumok* mint a mezőgazdaság gócpontjai — a Kárpát-medence természeti adottságainak függvényében — elsősorban szőlőtermesztéssel³⁶ és marhatajtással foglalkoztak, a korszerű két- és háromnyomásos szántógazdálkodás elterjedését szintén a 15. századra datálhatjuk, ekkortól a gabona is megjelenik mint fontos közszükségleti és kereskedelmi cikk.³⁷ Természetesen a jobbágyfalvak lakosságának a szabad királyi városokba (*civitasokba*), valamint nagyobb részt a mezővárosokba tódulása jelentős társadalmi konfliktusokkal járt: a legnagyobb kárvallottja ennek a mozgásnak a köznemesség volt. Egyrészt azért, mert a jobbágyok szabad költözési jogukkal élve vagy a nagybirtokosok falvaiba telepedtek, mivel azok jelentősebb kedvezményekkel csábíthatták őket munkavégzésre, vagy azért, mert azok az *oppidiumokba* vándoroltak, *melyek szintén a nagybirtokosok kezén voltak, és az ország gazdasági termelőképességének zömét szolgáltatták.* A *pusztásodás* nem egy időben és térbelileg differenciáltan ment végbe a Kárpát-medencében. A *pusztafalvak* tömörülése hangsúlyosabb volt a korábbi szállásterületeken, mint az újonnan népesülő vidékeken:³⁸ a *pusztásodási* folyamat egy időben zajlott a hegyvidéki térszínnek benépesülésével.

Felmerül a kérdés, hogy mi lett az elhagyott, *pusztává* lett jobbágytelkek, jobbágyfalvak sorsa. Alapesetben a *pusztává* lett telkek sorsa háromféleképpen végződhetett: 1. a földesúr új jobbágyot telepített rá, és minden tartozékával beültette őt az eredeti *sessióba*; 2. a *pusztatelket*

²⁹ SZABÓ 1969: 56–65.

³⁰ SÁROSI 2016. A *pusztává* lett falvak, mezővárosok kutatásának módszertanáról és eredményeiről Ete és Mohi mezővárosok példáján lásd: PUSZTAI 2010.

³¹ BÁCSKAI 1965; ZOLTÁN 1980; FÜGEDI 1981.

³² AUBIN 1911: 72.

³³ RÁCZ 2008: 183; MÁTÉ 2019.

³⁴ SZABÓ 1976a: 182.

³⁵ SZABÓ 1976a: 186.

³⁶ A mezővárosi földhasználat kérdéseiről lásd: MAKKAI 1957.

³⁷ BELÉNYESI 1954.

³⁸ MAKSAI 1971: 83.

saját részéhez, *alldiális* földjéhez csatolta, melyet egyrészt robottal, másrészt bérmunkásokkal műveltetett — ez a folyamat a kora újkorban az egységes jobbágyság felbomlásához vezetett; 3. leromlott kultúráként a határ részévé vált, és műveletlenül elvadult, később legelőként hasznosították.³⁹ Az első eset nem követel különösebb magyarázatot. Erre elsősorban a *pusztásodás* folyamatának elején, a 14. században és a 15. század elején találunk nagy számú példát. A második eset a 15. század második felétől válik tömegessé, és a nagyszámú föld nélküli jobbágy, a *zsellérréteg* kialakulásához vezetett. Zsellérségünk, később uradalmi cselédségünk kialakulásának történetével és generációról generációra történő továbbélése okainak tanulmányozásával még adós a mai történettudomány.⁴⁰ Többször felmerült már a kérdés, hogy a számtalan *pusztatelket* miért nem adta — jogilag — új jobbágy kezére a földesúr, ugyanis a majorsági gazdálkodás megindulásáig ez elemi érdeke lett volna: a művelt telekből vette hasznát. Vélhetően a *pusztatelkeket* bérbe adta egy *telek nélküli* jobbágyinak (zsellérnek) haszonbér ellenében.⁴¹ Erre azonban kevés kézzel fogható adatunk van a késő középkorból.⁴² A *telek* akkor sem veszítette el státusát, ha elpusztásodott. Jobbágytársadalmunk közjogi értelemben egységes, társadalmi státusát és munkavégzését, gazdasági szerepét tekintve viszont rendkívül differenciált volt; azt a világot, melyben ők otthonosan mozogtak, és teljes egészében kiigazodtak, a ma történészeknek a maga kibogozhatatlanságában kell rekonstruálnia. A harmadik eset természetesen egy ritka jelenség volt a továbbra is lakott települések részei tekintetében, azonban ha komplett falvak elpusztásodását figyeljük meg, akkor elsősorban az Alföldön az egykori települések területét az egyre jelentősebbé váló *rideg állattartás* érdekében hasznosították. E *pusztafalvak* központja itatóhelyként — a premodern korban elképzelhetetlen volt emberi település létrehozása valamiféle természetes víznyerő hely nélkül —, *külsősége* legelőként funkcionált tovább. Ezt a folyamatot szemlélteti a *török hódoltság korának alföldi településszerkezetének átrendeződése*, mely mind a mai napig meghatározza az alföldi magyar kultúrtáj arculatát.

Nem mehetünk el szó nélkül a ránk maradt okleveles anyag latin nyelvű terminológiája mellett sem, amennyiben a *puszta* fogalmát kívánjuk körüljárni. A középkorban a falvak terminológiája rendkívül bizonytalan (*praedium, terra, villa, possessio*). Miután Szabó István erről részletes elemzést nyújtott az *Agrártörténelmi Szemle* 1963. évi folyamában, ezt csak említés szintjén tesszük meg.⁴³ Szabó a *praedium* fogalmát a korai magyar államiság időszakában a földbirtokos saját házi gazdaságaként, azaz (általában mezőgazdasági) termelőüzemként, vagyis lényegében egyszerűen *birtokként* értelmezte. Ez természetesen nem volt azonos a 16. századtól általánossá váló *majorsággal* (*alldiummal*). A tatárjárás után ezek a *praediumok* gyakorta kaptak jelentős erődtítést, ekkor már *praedium seu castrum*, a birtokos rezidenciája is lettek. A *praediumok* egykori szolgálakossága a 13. századra a *telekrendszer* kialakulásával egy időben⁴⁴ az egységes jobbágytársadalom részévé vált,⁴⁵ ekkor a *praedium* szót felváltotta a nyugati latin írásbeliségben inkább elterjedt *villa* (*falu*) kifejezés, amely nálunk teljes egészében

³⁹ MAKSAY 1971: 79.

⁴⁰ NEUMANN 2003: 856–858.

⁴¹ NÓGRÁDY 2015: 28.

⁴² SZABÓ 1948a: 27.

⁴³ SZABÓ 1976b.

⁴⁴ JUHÁSZ 1936; SZABÓ 1969: 9–49.

⁴⁵ SZABÓ 1948a; MAKSAY 1973: 71–73.

jobbágyfalut jelentett. Ez a folyamat a nagy európai településgyarapodással, valamint a magyar nemesi vármegye kialakulásával párhuzamosan ment végbe. Ez gazdasági változásokat is jelentett: a földbirtokos elemi érdeke volt, hogy alávettjeitől járandóságot és szolgálatot reméljen, cserébe a jobbágy állapotba felemelkedés lehetőségét kínálta az egykori *servus* (*szolga*) állapotú lakosságnak. Az eredeti *praedium* mint házi gazdaság ily módon elvesztette jelentőségét, és a földesúr azt fogyasztotta, valamint azt bocsátotta piacra, amit járandóságként a jobbágyai beszolgáltattak. Ez a rendszer azonban már születése pillanatában a felbomlás tüneteit mutatja, és a 16. századtól az újfajta üzemi gazdálkodás, a robotoltató *majorsági* (*alodiális*) termelés lesz a meghatározó. A *praedium* kifejezés pedig — immáron a 14. század derekától kezdve — a *pusztákat* jelentette. (A terminológiában felvetődik a kérdés, hogy mi a különbség az eredeti *praedium* és az *alodium* között. A válasz tulajdonképpen gazdasági természetű: a *praedium* önellátásra, az *alodium* piaci termelésre fenntartott üzemegeység. A *praedium* szolgálai állapotuk szerint rabszolgák, az *alodium* dolgozói — a korai időkben rabszolgák, később többnyire zselélérek és robotszolgáltatással tartozó jobbágyok — pedig bérmunkások, béresek.) Szabó István megállapítása szerint az eredeti *praedium*nak két útja lehetett: „vagy faluvá, vagy pusztává lett”,⁴⁶ azaz *villa*, illetve *possessio* (birtok, falu értelemben) vagy *praedium* lett belőle. A helyzetet nem könnyíti az sem, hogy a *puszta* szó latin megfelelője sem mindig a *praedium* volt, a fogalmi tisztulás a 15. századra ment végbe, korábban a *terra*, a *villa*, a *possessio vacua*, *deserta*, *habitoribus destitua* stb. kifejezésekkel írták le. Ezt támasztja alá a *Tripartitum* első részének 24. pontja is a jogtudós szerkesztő korabeli etimologizálásával:

„»Praedium«; azaz pusztának pedig mondjuk azt a mezőt, melyen előbb emberek szoktak lakni, de amelyen most sem épületek nincsenek, sem jobbágyok nem laknak, tehát mintegy »praedae«, vagyis zsákmánynak van kitéve, mely kifejezés a régiektől származik, kik a haddal elfoglalt földeket, »praeda«-nak, zsákmánynak nevezték.”⁴⁷

Hasonló fogalmi fejlődésen esett át *telek* kifejezésünk is. Előbb ’állatoktól megjárt, trágyázott föld’, majd a 13–14. századtól ’faluhely’, azaz ’az elpusztult falvak belsősege’ jelentésben állt, legvégül, az egységes jobbágyság kialakulása után a rögzülő *sessiók* (házhelyek, azaz porták) közül előbb a lakatlanul maradtakat, majd valamennyit jelentették. Ebből a jelentéséből — mint a telek-, azaz jobbágybirtokrendszer alapjából — vált ki azon értelme, miszerint ’magában álló kistelepülés’ vagy ’birtokrészek (puszták) egész területe’.⁴⁸

A késő középkori *falupusztásodás* nem elszigetelt magyar jelenség, hanem az összeurópai tendenciákkal párhuzamos társadalomtörténeti folyamat. A közép-európai erdőövben a számos kis méretű település koncepciója a 14–15. században tarthatatlanná és gazdasági értelemben fenntarthatatlanná vált; a falvak elnéptelenedése, majd megszűnése, valamint a gyenge természettel kecsegtető irtványföldek művelése⁴⁹ elsősorban a periférikus agrárvidékeken zajlott.⁵⁰ Többen foglalkoztak már — elsősorban német nyelvterületen — a késő középkori *falu-*

⁴⁶ SZABÓ 1976b: 88.

⁴⁷ CJH I: 88–89.

⁴⁸ MAKSAY 1971: 81.

⁴⁹ NOVÁKI 1978; NOVÁKI 1985; NOVÁKI 1990.

⁵⁰ DUBY 1978: 51.

pusztásodás körülményeivel, folyamatával (*Wüstungsprozess, Wüstungsperiode*), a *pusztafalvak* kutatásának módszertanával, ezzel fentebb hivatkozott másik tanulmányunkban részletesebben foglalkozunk.⁵¹ Két tényezőt azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül: a számos új apró település eleve nem lehetett fenntartható, hiányosak és éppen ezért életképtelenek voltak (*Fehlsiedlungen*). Ezeknek a településeknek azonban volt nyoma: helyneveinkben tovább élhettek, valamint a későbbi századokban akár újra is települhettek. A késő középkori *falupusztásodás* következtében kialakult *pusztatelkek* és *pusztafalvak* hasznosításának egyik leggyakoribb módja a bérbeadás volt; ez a gyakorlat a 16–17. században is folytatódott. Magyarországon az *allocalizálás* nem ment végbe tömegesen a nagyobb uradalmakban sem a 17. század derekáig,⁵² ez majd a 18. század agrárkonjunktúrája során, a nagyüzemi, nemzetközi piacra termelő, extenzív, elsősorban gabonatermesztéssel foglalkozó agrárgazdaságok kialakulása időszakában megy végbe.

A késő középkori településpusztulásról összességében megfogalmazhatjuk, hogy a *pusztásodás* parciális okai (mint például a járványok, elemi csapások, háborúságok stb.) mellett elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti okokat feltételezhetünk. Ennek fő sodrát a korai magyar agrártörténet hármas időbeli tagolódásában ragadhatjuk meg. Az első lépés a magyarság letelepedését követően a klasszikus *prediális* (azaz a szolgálállapotúak munkaerejét kihasználó) gazdálkodás kiépülése, amely kedvezett a burjánzó településszerkezet létrejöttének. Ezt követte az egységes jobbágyság (az adózó réteg) kialakulásának korszaka, amelyben a földesúr már elsősorban nem a jobbágy szolgáltatásával, hanem annak — a pénzgazdálkodásra történő összeurópai átállással párhuzamosan⁵³ — elsősorban pénzbeli hozzájárulásával (adójaival) élt. Ennek a folyamatnak eredményeképp kialakult, majd véglegesedett a *telekrendszer*.⁵⁴ Az ezen alapuló jobbágygazdaság tökekoncentrációja és a munkaszervezés ütemezése és differenciálódása okán nem volt alkalmas az aprófalvas településszerkezet fenntartására. A *telek* ugyanis nem csupán a ház tájára mint *belsőség*re, hanem a hozzá kapcsolódó külső tartozékokra (szántóra és legelőre), azaz a *külsőség*re is vonatkozott, ami *extenzív* jelleget adott a jobbágygazdaság termelésének. Az a jobbágy, aki nem volt képes, vagy nem akarta megteremteni azt a termékmennyiséget, amely — természetesen saját fogyasztás és a vetőmagszükséglet mellett — egyrészt a szabadpiacon volt értékesíthető, másrészt az adóalapot is biztosította, és amelyből a szükséges hozzájárulásokat levonhatták, a jobb megélhetést biztosító mezővárosokba, kisebb részben a szabad királyi városokba költözött. Ez volt elsősorban indikátora a nagyarányú *telek*-, később a *falupusztásodási* folyamatnak. Az agrártörténet harmadik fázisát az *allocalizációs* (*majorsági*) termelés időszaka képezi, amely egyrészt a nagybirtokrendszeren, másrészt a földbirtokosok piacra (később a világpiacra) történő termelésén nyugodott. Ehhez a munkaerőt előbb a jobbágyság röghöz kötése után robotoltató gazdálkodással, később fizetett szak- és bérmunkások alkalmazásával nyerték. A majorsági és az adóztató gazdálkodás kéz a kézben, egymással párhuzamosan működött, az allocalizációs üzemek nagyarányú kiépülése a török hábo-

⁵¹ A további kutatások kiindulópontja lehet a Westermann- és a DIERCKE-lexikon vonatkozó szócikke/szócikkei, valamint Wilhelm Abel idevágó szakmonográfiája: *Wüstung = WLG III* (1970): 1029–1030; *Wüstung = D-W II* (1987): 390; ABEL 1976. A Brit-szigetek országaira vonatkozóan lásd Maurice Beresford monográfiájának irodalomjegyzékét: BERESFORD 1998; BERESFORD—SINCLAIR ST. JOSEPH 1958. Lásd még: MUIR 1982.

⁵² SZABÓ 1948c: 196–197.

⁵³ GYÖNGYÖSSY 2003; KUBINYI 2006: 298–299; C. TÓTH 2016.

⁵⁴ SZABÓ 1969: 9–19; BOLLA 1998.

rúk után, a 18. században vált általánossá és szinte egyeduralkodóvá a Kárpát-medencében. A *pusztásodás* nem csupán magyar, hanem összeurópai jelenség volt. A Kárpát-medencében a különbség az volt, hogy itt ez a folyamat nem járt népességcsökkenéssel, valamint — mint ez Német- és Lengyelországban bekövetkezett — nem a nagyobb földterületet igénylő háromnyomásos gazdálkodás bevezetésével, hanem a mezővárosi fejlődéssel volt összefüggésben.⁵⁵

Mindezek figyelembevételével összegzésképpen megfogalmazhatjuk *második tézisünket*. A *történettudomány forráskritikai módszerével megállapíthatjuk, hogy a pusztásodás nemcsak Európa más részein, hanem a Kárpát-medencében sem elsősorban természeti vagy politikai, hanem civilizációs társadalomtörténeti jelenség, amelynek indikátora elsősorban a technikai és gazdasági fejlődés következtében szükségszerűen megvalósuló urbanizáció*. A 14–15. századi nagyarányú német *településpusztásodással*, a nagyobb községek és városok kialakulásával összefüggésben Wilhelm Abel faggatta az egykorú forrásokat, és arra a következtetésre jutott, hogy „egy falunak két pékkel, két hentessel és egy kováccsal, egy helységnek több tucat háztartással kell rendelkeznie.”⁵⁶ A falupusztásodási folyamat eredményeként a késő középkorban Európa-szerte új településstruktúra jött létre a maga sajátos településhierarchiájával.⁵⁷

A pusztásodás tendenciái napjainkban

Szabó István mellett mindenképpen megemlítendő Maksay Ferenc neve is a magyar parasztság történetét feldolgozó második világháború utáni nemzedék képviselői között, aki a *Magyar falu középkori településrendje* című monográfiájában a következőkre hívta fel a figyelmet:

„A kutatás legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy a lehetőség szerint megismertessen falvaink és jobbágyháztartásaink-jobbágytelkeink tömeges pusztulásának számszerű méreteivel, és az évszázados folyamat mozgatóórainak szövevényéből kiemelje azokat, amelyek időről időre döntően éreztették hatásukat.”⁵⁸

A modern kori pusztásodási folyamatot — melyet egy ezzel ellentétes, 18–19. századi újjáépülés és demográfiai robbanás előzött meg — az ipari forradalom, később a szocialista iparosítás nyomán az újonnan létesült iparvárosok munkáskezeket felszívó ereje és a tervszerűen elpusztított települések sora mintázza.⁵⁹ Külön kiemelendők az energiatermelés céljából kialakított víztározók létesítése következtében eltűnt települések a Kárpát-medencében, különösen a felöldi és erdélyi területeken; mementóként merednek ki a víztükrökből az egykori települések templomtornyai. Hasonló következményekkel járt egyes területeken a bányaművelés is.

Napjainkban a pusztásodás — fentebb meghatározott definíciója szerinti értelemben — jelensége többek között a településfunkciók és az áramlási terek rendszerének összefüggésében szemlélhető. Kiindulópontunk (egyben harmadik tézisünk) annak felismerése, hogy *az a te-*

⁵⁵ MAKSAY 1971: 86.

⁵⁶ ABEL 1976: 12.

⁵⁷ Ezt a tézist támasztják alá a dél-alföldi településtörténeti adatok is: BLAZOVICH 1986: 80–81. Lásd továbbá: CHRISTALLER 1968.

⁵⁸ MAKSAY 1971: 82.

⁵⁹ Az elpusztult települések emlékezetéről lásd: BLAZOVICH 2016.

lepülés, amelynek nincs funkciója a gazdasági-társadalmi rendszerekben, a modern világban előbb-utóbb megszűnik. Ennek a folyamatnak a megértéséhez a szociológia, a népesség- és társadalomföldrajz, a gazdaságtudomány és számos más szakma szolgáltat szempontokat és információkat, most csupán néhány, szemmel látható és más-más módokon érzékelhető aspektust kívánunk bemutatni.

A magyar államtér sajátos és tragikus történeti fejlődése következtében hazánk minden szempontból egyközpontú ország, Budapest központi funkciója egyrészt kikerülhetetlen, másrészt rányomja bélyegét a teljes magyarországi településstruktúrára. Ezt tovább terheli az a történeti örökség is, mely szerint a mindenkori magyar elit — a *szubszidiaritás* elvével teljesen ellentétes módon — az erős *központosító törekvések* mellett elkötelezett. A főváros az utóbbi harminc évben, valamint a korábbi évszázadban hatalmasra duzzasztott kiterjedésével, agglomerációjával az ország lakosságának egynegyedét foglalja magába, és rendkívüli lakosságelszívó-erővel hat az ország más — zömében hátrányos helyzetű — térségeire. Ezt a minden szempontból (ipari, gazdasági, politikai és kulturális) központi funkciót reprezentálja az ország vasúthálózata, valamint az ezzel lényegében paritásban, a vasúti pályákkal párhuzamosan futó autópálya-hálózat is. Ezek a *pályák áramlási tereket konstruálnak, amelyek centrum- és perifériatérsegekre osztják Magyarország területét, valamint ezek mentén szervesül az ország gazdasági teljesítőképességének zöme*: a nagyobb, többfunkciós településeket (megyei jogú és kisvárosok) és azok vonzáskörzetét érintik, összeköttetést biztosítva Budapesttel. A fővárosban, annak agglomerációjában és az imént bemutatott áramlási terek mentén él az ország lakosságának több mint fele.⁶⁰

Az ország lakosságának másik fele hátrányos helyzetű, fejletlenebb országrészekben él. 2022-ben a 3157 magyarországi saját önkormányzattal rendelkező település közül 1788 ezer fő alatti, ezek tetemes része egykori uradalmi majorságokból alakult ki, és agrártevékenység jellemezte. Mezőgazdasági funkciójukat — a modernizálódó nyugati agrártechnika keltette versenyképtelenségük, valamint a szövetkezeti forma adaptálásának negligálása okán — elvesztették, a munka- és életlehetőségek jelentősen csökkentek bennük, a segélyezés napjainkban jelentős kiadás a költségvetésben.⁶¹ Ezt a folyamatot tovább erősíti az újkori magyar történelem során meggyökerezett *nagybirtokrendszer*, amely eredendően az extenzív módon művelt, exportra szánt gabona termelésében érdekelt. Ennek következtében az újabb generációk máshol — előbb a környező nagyobb települések, később a főváros vagy a külföld irányában — keresték/keresik boldogulásukat, így ezek a falvak demográfiai értelemben is elöregedő tendenciát mutatnak. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy *2022-ben a magyarországi települések kétharmadában nem épült új lakás*.⁶² Ezt a folyamatot jól szemlélteti a Központi Statisztikai Hivatal 2023. évi *népességváltozást* bemutató térképe is.⁶³ A térképen jól látszik, hogy a zömében aprófalvas dél-dunántúli régió vármegyéi (elsősorban Somogy és Zala), valamint a dél-alföldi területek (különösen Békés vármegye) a legérintettebbek, miközben megjegyzendő, hogy az egész országban népességcsökkenés — tehát a természetes születések és a halálozások külön-

⁶⁰ Erről részletesebben lásd: ENYEDI—HORVÁTH 2002.

⁶¹ PÁL et al. 2021.

⁶² FUTÓ 2023.

⁶³ <https://www.ksh.hu/teruleti-adatok>, utolsó megtekintés: 2024. június 30.

bözete — detektálható, csak annak mértéke változik régióként. Az északkeleti országrész relatíve alacsony népességcsökkenésének háttérében etnikai okokat is feltételezhetünk.

Érdeemes megfigyelni azt az összefüggést is, hogy azok az alföldi térszínen elterülő vidékek is erősen érintettek a demográfiai krízisben, amelyek leginkább ki vannak téve az *éghajlatváltozás* következményeinek. A felmelegedés a Kárpát-medencét alapvetően nem elsősorban a hőmérséklet változásában, hanem az éves, sőt még inkább a vegetációs időszakban hulló csapadék mértékének csökkenésében sújtja.⁶⁴ A jövő egyik fő politikai, gazdasági és környezeti kihívása a *Kárpát-medence vízgazdálkodásának helyreállítása* lesz,⁶⁵ amely a szomszéd népek segítsége nélkül nem lehetséges.

A jelenkori pusztásodással kapcsolatban az alábbi konklúziókat levonhatjuk: 1. A Kárpát-medencében napjainkban pusztásodási tendenciák érvényesülnek, ez a pusztuló aprófalvakban mutatkozik elsősorban, ugyanakkor az egész országra *általános népességcsökkenés* jellemző; ez alól a Budapest környéki agglomeráció jelent kivételt. 2. Amennyiben a fejlődést az urbanizációban véljük felfedezni,⁶⁶ akkor a Kárpát-medencei pusztásodás globális trendekbe illeszkedik, a *Föld lakosságának egyre nagyobb aránya város lakó*. 3. Napjaink pusztásodási tendenciái abban különböznek a középkori magyar nagyhatalom területén tapasztalható tömeges falu- és telekpusztásodástól, hogy a jelenkorban nem csupán a településszerkezet alakul át, hanem ez a folyamat demográfiai krízissel is jár.

Összegzés

Tanulmányunkban körbejártuk a *puszta* és *pusztásodás* szavak jelentésárnyalatait, valamint meghatároztuk a *pusztásodás* történeti földrajzi jelentését. Jelen dolgozatunkban alapvetően a történeti-filológiai módszert alkalmaztuk. Propedeutikus megközelítéssel három tézist állítottunk fel, melyek fő tanulságai a következők. Egy, a késő középkori településhálózat és demográfiai térszerkezet átrendeződésére alkalmazott fogalmat napjaink hasonló, de természetesen nem pontosan azonos okokra visszavezethető tendenciáira is alkalmazhatunk. A korábban a témával foglalkozó kutatók által fő okokként meghatározottak (éhínségek, járványok, háborúk, természeti csapások stb.) mellett — melyeket mi parciális okoknak nevezünk — eredendően társadalom- és gazdaságtörténeti szempontokat villantottunk fel. Kijelöltük az elkövetkezendő kutatások lehetséges — alapvetően interdiszciplináris — irányait, valamint reményünk szerint egyfajta kapaszkodót nyújtottunk a téma iránt érdeklődők számára is.

⁶⁴ RÁCZ 2013.

⁶⁵ TIMÁR—JAKAB—SZÉKELY 2024.

⁶⁶ BELUSZKY 2001.

Szakirodalom

ABEL, Wilhelm

1976 *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 1.) Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.

ALBERT Réka

1997 *Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 32.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatócsoport.

AUBIN, Hermann

1911 *Zur Geschichte des gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisses in Ostpreussen*. Leipzig.

BÁCSKAI Vera

1965 *Magyar mezővárosok a XV. században*. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 37.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

BELÉNYESY Márta

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* 65, 387–415.

BELUSZKY Pál

2001 *A Nagyalföld történeti földrajza*. (Dialóg Campus Szakkönyvek. Dialóg Campus Tankönyvek.) Budapest—Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

BERESFORD, Maurice Warwick

1998 *The Lost Villages of England*. Bridgend: WBC Limited.

BERESFORD, Maurice Warwick — SINCLAIR ST. JOSEPH, John Kenneth

1958 *Medieval England. An Aerial Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.

BLAZOVICH László

1986 *A Körös—Tisza—Maros-köz középkori településrendje*. (Dél-alföldi Évszázadok [1].) Békéscsaba—Szeged: Békés és Csongrád Megye Tanácsa.

1996 *A Körös—Tisza—Maros-köz települései a középkorban*. (Dél-alföldi Évszázadok 9.) Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

2016 Elpusztult falvak emlékoszlopai Csongrád megyében. *Honismeret* 44/3, 43.

BOLLA Ilona

1998 LADÁNYI Erzsébet (kiad.): *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Budapest: Nap Kiadó.

BRUNNER, Otto

1943 *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschens im Mittelalter*. Brünn—München—Wien: Rudolph Rohrer Verlag.

CHRISTALLER, Walter

- 1968 *Die zentrale Orten in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

CJH I–XX

- 1897 MÁRKUS Rezső (szerk.): *Corpus iuris Hungarici [Magyar törvénytár] 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás I–XX.* Budapest: Franklin.

C. TÓTH Norbert

- 2016 A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In WEISS Boglárka (szerk.): *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* (Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica]. Értekezések [Dissertationes]). Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 83–148.

DUBY, Georges

- 1978 VEKERDI László (ford.): *Emberek és struktúrák a középkorban.* (Gyorsuló Idő.) Budapest: Magvető Kiadó.

D-W II

- 1987 LASER, Hartmut et al. (szerk.): *DIERCKE-Wörterbuch der Allgemeinen Geographie, II.* München—Braunschweig: Deutscher Taschenbuch Verlag — Westermann Schulbuchverlag.

EMSzT I–XIV

- 1975–2014 SZABÓ T. Attila (főszerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV.* Budapest—Kolozsvár: Akadémiai Kiadó — Erdélyi Múzeum-Egyesület.

ENYEDI György — HORVÁTH Gyula (szerk.)

- 2002 *Táj, település, régió.* (Tudománytár 2.) Debrecen.

ÉSz

- 2014 PUSZTAI Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

FUTÓ Péter

- 2023 Így élünk 2023-ban Magyarországon. Tíz látványos ábra a hazai lakásállományról. *Portfolio*, 2023. október 5. <https://www.portfolio.hu/ingatlan/20231005/igy-elunk-2023-ban-magyarorszagon-tiz-latvanyos-abra-a-hazai-lakasallomanyrol-643835> (utolsó megtekintés: 2024. augusztus 31.)

FÜGEDI Erik

- 1981 Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 336–386.

GYÖNGYÖSSY Márton

2003 *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon.* (Doktori Mestermunkák.) Budapest: Gondolat Kiadó.

HORVÁTH Csaba Péter

2024 *Historiographical Notes to the Question of Desolation in the Carpathian Basin. Történeti Földrajzi Közlemények* 12/1–4. (megjelenés alatt).

JUHÁSZ Lajos

1936 *A porta története 1526–1648. Századok* 70, 497–578.

KÁLDI György (ford.)

1626 *Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bévött régi deák bötüböl magyarra fordította a Jézus alatt vitézkező társaságbéli nagyszombati Káldi György pap.* Bécs: Formika, RMNy 1352.

KÁROLYI Gáspár (ford.)

1590 *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Újtestamentumának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei.* Vizsoly: Mantskovit, RMNy 652.

KUBINYI András

2006 *A Jagelló-kori magyar állam. Történelmi Szemle* 48, 287–307.

MAKKAI László

1957 *A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században.* In BODOR András et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Budapest: Tudományos Könyvkiadó, 463–478.

MAKSAY Ferenc

1971 *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

1973 *A középkori magyar településstruktúra nagy átformálódása.* In ÉRI István (szerk.): *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások.* Veszprém: A Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 69–74.

MÁTÉ Gábor

2019 *A hódoltság kori puszták kialakulása és a pusztásodás jelentősége Dél-Magyarországon.* *Hungarológiai Közlemények* 20/1, 25–44.
<https://doi.org/10.19090/hk.2019.1.25-44>

MILLEKER Rezső

1934 *A puszták.* *Földrajzi Közlemények* 44, 414.

MNL IV

1981 ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon, IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MUIR, Richard

1982 *The Lost Villages of Britain*. London: Michael Joseph.

NAGY Miklós Mihály

2007 Akciórádiusz és magyar táj. *Aetas* 22/4, 97–115.

NEUMANN Tibor

2003 Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137, 849–884.

NÓGRÁDY Árpád

2015 „Az elakadt fejlődés”. In C. TÓTH Norbert — NEUMANN Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. (Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica]. Értekezések [Dissertationes].) Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 11–29.

NOVÁKI Gyula

1978 Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–1977*, 53–79.

1985 Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a sümeg-sarvalyi erdőben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985*, 19–32.

1990 A középkori Szentmihály falu földvéra és szántóföldjei. *Zalai Múzeum* 2, 209–217.

ORTVAY Tivadar

1891–1892 *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve* [Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta digesta illustrata] I–II. Budapest: Franklin.

PÁL Viktor et al.

2021 Az életkörülmények és életminőség emberi oldala. In Kocsis Károly (szerk.): *Magyarország nemzeti atlasza. Társadalom*. Budapest: Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajzi Intézet, 150–159.

PUSZTAI Tamás

2010 Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása. In BENKŐ Elek — KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 113–139.

RÁCZ Lajos

2008 *Magyarország környezettörténete az újkorig*. (Természettörténelem 1.) Budapest: MTA Történettudományi Intézete: Budapest.

2013 Létezik-e jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról. *Korall* 53, 118–132.

SÁROSI Edit

2016 *Deserting Villages — Emerging Market Towns. Settlement Dynamics and Land Management in the Great Hungarian Plain 1300–1700*. (Archaeolingua. Series Minor 39.) Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

SZABÓ István

- 1938 Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok* 72, 10–59.
- 1948a A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén. In SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. (A Történettudományi Intézet Kiadványai 2.) Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 5–30.
- 1948b Az örökös röghözkötöttség rendszere. In SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. (A Történettudományi Intézet Kiadványai 2.) Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 65–158.
- 1948c Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. (A Történettudományi Intézet Kiadványai 2.) Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 159–201.
- 1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1969 *A középkori magyar falu*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1976a Hanyatló jobbágyság a középkor végén. In SZABÓ István: *Jobbágyok — parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk., tan. FÜR Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó, 167–200.
- 1976b A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. In SZABÓ István: *Jobbágyok — parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk., tan. FÜR Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó, 51–122.

SZEKFŰ Gyula

- 1935 *Magyar történet III*. Budapest.

TESz

- 1967–1984 BENKŐ Lóránt (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TIMÁR Gábor — JAKAB Gusztáv — SZÉKELY Balázs

- 2024 A Step from Vulnerability to Resilience. Restoring the Landscape Water-Storage Capacity of the Great Hungarian Plain. An Assessment and a Proposal. *Land* 13/2, 146. <https://doi.org/10.3390/land13020146>

TRINGLI István

- 2022 *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. (Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica]. Értekezések [Dissertationes].) Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet.

ÚMTsz IV

- 2002 B. LŐRINCZY Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VAJDA Tamás

- 2013 Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma? *Műhelyszemináriumi Dolgozatok* 1, 145–180.

WLG III

1970 TIETZE, Wolf (szerk.): *Westermann Lexikon der Geographie III*. Braunschweig: Westermann Verlag.

ZOLTÁN Zoltán

1980 Az alföldi mezőváros-probléma — strukturális és rendszerszintű megközelítésben. *Alföldi Tanulmányok* 4, 123–144.

Three Theses to the Question of Desolation in the Carpathian Basin
— *Study on an Interdisciplinary Topic*

In our study we overviewed the connotations of the words *puszta* and *pusztásodás* (translated to English as desolation), also defining the meaning of the latter in the context of historical geography. In this paper we applied the method of historical philology. Using a propaedeutic approach, we presented three theses. First, the term referred to the late medieval realignment of the settlement network and the demographic spatial structure, can also be applied to the similar tendencies of our days, which of course cannot be traced back to the exact same underlying causes. Second, along with the reasons, which were already established by researchers dealing with the topic (famines, epidemics, wars, natural disasters, etc.) — that in our study are named as partial reasons — we essentially pointed to aspects of social and economic history. Third, we also designated the directions of forthcoming — primarily interdisciplinary — research, at the same time hopefully providing a point of reference to those interested in the topic.

A pusztásodás az Árpád-korban

Takács Miklós

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Régészettudományi Intézet — DSc, egyetemi tanár

Bevezetés

A pusztásodás kérdése már több évtizede felvetődött az Árpád-kori Magyarország agrártelepüléseit régészeti eszközökkel vizsgáló szakemberek körében.¹ E tényt annak okán érdemes már a tanulmány elején kiemelni, mert a pusztásodást általában nem az Árpád-kor, hanem a magyar középkor későbbi szakaszai, illetve az újkor településtörténeti sajátosságaként szokás elemezni. Éppen ez a körülmény jelenti azonban azt a kihívást, amely a szűkös írott kútfők, illetve az egyre gyarapodó régészeti leletanyag számbavételét sarkallhatja. Az adott kérdésre irányuló figyelem egyértelműen kutatástörténeti okokra vezethető vissza. Hátterében az áll, hogy a magyar falu kialakulását máig ható érvénnyel elemző Szabó István 1966-ban megjelentetett alapvető művében a pusztásodást nagy hangsúllyal elemezte,² olyan tényezőként, amely már az Árpád-korban is nagy hatással lehetett a települési kép alakulására. Arra is fontos utalni, hogy Szabó István a településrégészeti elemzésekre is reflektált munkájában. Miközben érvelését elsősorban a szűkös írott forrásanyag olyan elemzésére építette, amelyben az egyes jelenségek magyarázatára kelet-európai, illetve a közép-ázsiai szteppén az újkorban megfigyelt gazdálkodást és települési képet vonta be érvelésébe.

Szabó István elemzése nemcsak a régészeti kutatásban, hanem az utóbbi évtizedek néprajzi elemzéseiben is alapvetően fontos szerephez jutott. Így például Bárh János számára Szabó István fentebb már utalt műve jelentette azt a szakirodalmi hivatkozást, amellyel a pusztásodás fogalmáról a *Magyar néprajzi lexikon*ba írt címszavát igyekezett alátámasztani. Ezen összefoglalás kutatástörténeti jelentőségét nehéz túlbecsülni. Miközben az sem kétséges, hogy Bárh Jánosnál a pusztásodás fogalma új hangsúlyokat kapott. Ő ugyanis a fizikai pusztítás, illetve pusztulás tényezőit hangsúlyozta, a járványokat és a háborúkat. Bárh János megfogalmazásában:³

„A középkorban Magyarországon is sokszor és nagy területeken okoztak pusztásodást a pestisjárványok, belső villongások és ellenséges külső betörések. Különösen pusztító ha-

¹ A problematika kutatásában sajátos lendületet adtak a Békés megyei mikroregionális régészeti kutatások. Első eredményeik közlése: JANKOVICH et alii 1989.

² SZABÓ 1966.

³ BÁRTH = MNL IV (1981): 281

tása volt a tatárdúlásnak és a török háborúknak. Sok település megsemmisült, és a lakosságuk által művelt határ hosszú időre újra őstájszerű területté vált.”

Bárth János e pontot eltért az általa hivatkozott Szabó Istvántól, aki az Árpád-kor vonatkozásában inkább a gazdálkodás módjából következő folyamatként írta le a települések vagy településrészek megszűnését, újraalakulását. Szabó István megfogalmazását is érdemes szó szerint idézni:

„Míg a X–XI. századokban csak néhány ezerre tehető a téli szállások-falvak száma, addig a XV–XVI. századok fordulójáig már 20 000–21 000 települést lehet az országban megszámolni. Ez óriási méretű faluépítés során a részint spontán létrejött, részint tervszerűen alapított falvak igen sűrűn töltötték meg az országot, de egyidejűleg nagyarányú pusztasodás is ment végbe, melynek változatos — alkati, gazdasági-társadalmi és elemi — okai voltak.”⁴

A régészeti leletanyag, illetve szakirodalom rövid ismertetését érdemes egy nemzetközi tekintéssel bevezetni. Egy ilyen rövid kitérőre annak okán is szükség van, hogy szemléltessük: a pusztasodás a középkorban nemcsak a korabeli Magyar Királyságra volt jellemző, hanem Európa más országaira is. Ismereteink szerint Heiko Steuer írt legrészletesebben az adott problematikáról.⁵ Elemzése, konkrét eredményein túl egy olyan megközelítés miatt is fontossággal bírhat, amellyel a települési objektumok egymásba metsződése, az úgynevezett *superpozíciók* alapján igyekszik (a szakszó német eredetijében: *Standortverschiebung*), azaz magyar fordításban a települési hely megváltoztatásának a folyamatára következtetni.⁶

A régészeti forrásanyag tanulsága

Áttérve az Árpád-kori Magyarország falusias és tanyaszerű településeinek folytatott régészeti feltárások leletanyagára, első helyen a településrégészeti kutatások egy olyan, jól ismert sajátosságát kell említenünk, amelyre a pusztasodás kontextusában csak ritkán szokás utalni. Az Árpád-kori falusias települések feltárása során elég gyakran találkozni egymást metsző települési objektumokkal, régészeti szaknyelven *superpozíciók*kal, olyan esetekkel, amikor egy-egy települési objektum egyes, talajba mélyedő részei korábbi települési objektumokra ásták rá.⁷ A *superpozíciók* nagyban és egészben két csoportra oszthatók. Az esetek egy részében ugyanolyan rendeltetésű, és égtájak szerinti irányítású objektumok közötti, részleges átmetszéseként figyelhetők meg. Típuspéldaként a *veresegyház-ivacsi* azonos irányítású és széleikkel is egymással érintkező veremházak említhetők.⁸ Az ilyen veremházakat „házsoroknak” is szokás minősíteni, tévesen. Egymással érintkező részeik ugyanis világosan utalnak arra, hogy nem

⁴ Sajátos, hogy a pusztasodásra vonatkozó okfejtést Szabó István könyve fűlszövegében foglalta össze érveit a legrövidebben: SZABÓ 1966, a borítón, a kötet elején olvasható fűlszöveg részlete.

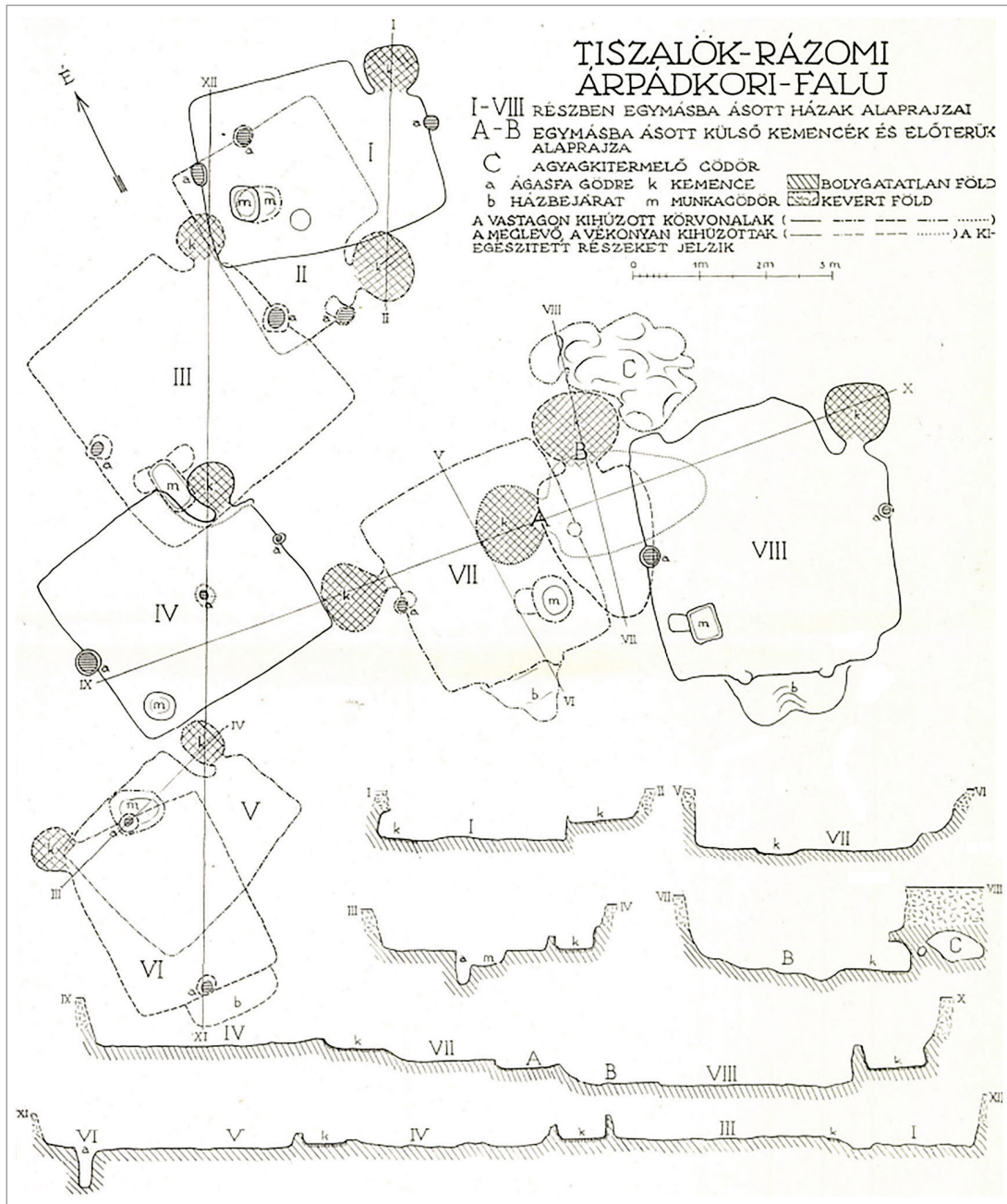
⁵ STEUER 1988: 25–59.

⁶ STEUER 1988: 48–50, valamint a 9. ábra.

⁷ E jelenséget máig ható érvénnyel Méri István, a magyar településrégészet klasszikusa írta le 1952-ben: 58., 60.

⁸ MESTERHÁZY 1983: 2. ábra.

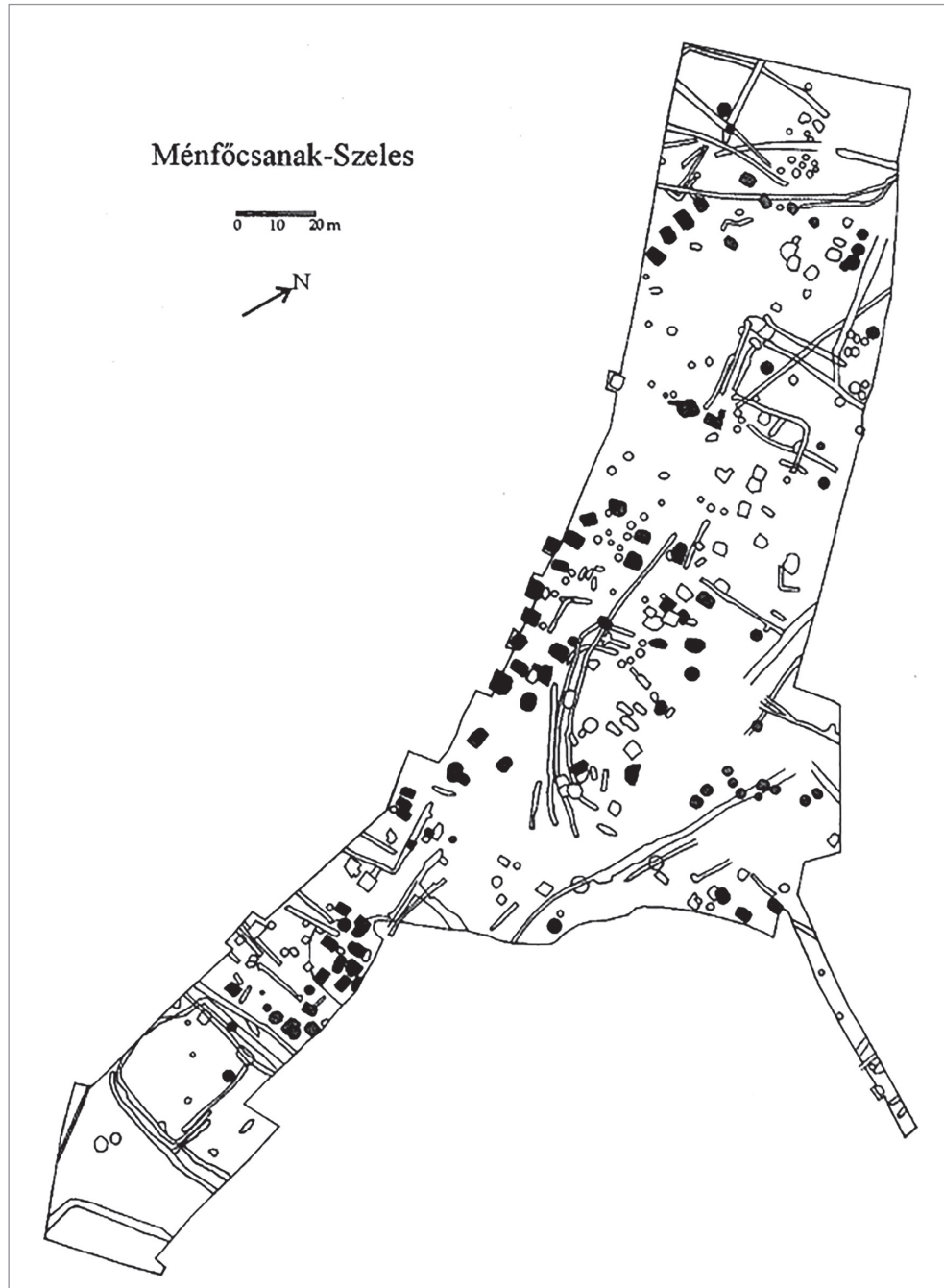
azonos időben, hanem egymás után kellett, hogy megépítsék őket. A *superpozíciók* egy másik része esetében az objektumok típusa, és égtájuk szerinti tájolása is eltér egymástól. Klasszikus példaként a magyar településrégészet egyik igen fontos lelőhelye, a *tiszalök-rázomi* említhető, ahol Méri Istvánnak olyan átmetsződések sikerült megfigyelnie, amelyek elemei nemcsak házak, hanem egyéb objektumtípusok, így külső kemencék is voltak, az égtájuk szempontjából változatos irányítással.⁹

1. ábra. A Tiszalök-Rázomon feltárt Árpád-kori település egyik részlete Méri István összesítő alaprajzán. Az alaprajz a dokumentálás kimagasló színvonala miatt is számontartandó. MÉRI 1952: 2. kép.

⁹ MÉRI: 1952: 2. kép.

Alább az ilyen estekkel fogunk részletesebben foglalkozni, azonnal kiemelve, hogy a superpozíciók ilyen, első ránézésre bonyolultabb és kaotikusabb típusa az utóbbi évtizedek számos további feltárásán is megfigyelhető volt.¹⁰

2. ábra. A ménfőcsanak-szeles-dűlői feltárás összesítő alaprajza.

A korai Árpád-kori települési fázisba tartozó telepjelenségek „fehérek” (belső területük kitöltetlen).
SZÖNYI 2005: 1. térkép.

¹⁰ Lásd pl. az M1-es autópálya Győr-Moson-Sopron megyei szakaszán folytatott feltárások összesítő térképét: TAKÁCS 1996b: 1–2. térkép.

Méri István az átmetsződések értelmezése során inkább a folyamatos használat tényét helyezte előtérbe.¹¹ Azokra az esetekre utalt, amikor egy-egy veremházat első felhagyása után kitakarítottak, és újra belaktak, valamint az olyan esetre, amikor a veremház gödrét külső kemence munkagödreként hasznosították, nyilvánvaló módon a lakófunkció megszűnése után. Az ilyen esetek jelentőségét nem tagadva hangsúlyosan kell utalni az olyan példákra is, amikor egy-egy adott településen-településrészen belül a megtelepedés egész struktúrájának az átalakulására utal a telepjelenségek igencsak eltérő rendeltetése és égtájak szerinti irányítása. Rácz Tibor Ákosnak sikerült több ilyen települést is feltárnia Budapest határának déli részén, az M0-s autópálya építését megelőző mentőásatások során.¹² Olyan esetekkel is találkozott, amikor a korábban karámként, tehát állattartó helyként hasznosított településrészen a későbbiekben lakóházak épültek, vagy egy-egy korábbi településrészen belül a lakóegységek egészen más rendszerben kerültek kijelölésre. Könnyen belátható, hogy az adott településrész egy ilyen mértékű, mondhatni teljes rendeltetésváltáshoz a korábbi struktúrához tartozó telepjelenségek felszámolására-felszámolódására volt szükség. Egy további, szintén a települési struktúra átalakulását jelző fejlemény lehet az is, ha egy, a korai Árpád-korban még szállásszerű kis település, mondhatni „településcsíra” helyén a későbbi évszázadokban nagyobb egység, egy falusias település regisztrálható. Rácz Tibor Ákos a települési kép ilyen átalakulását oly mértékben jellemzőnek tartotta a Pesti-síkságra, hogy a szállásszerű települések falusiassá alakulását a megtelepedés egy-egy fejlődési szakaszának tartotta.¹³ Ha e gondolatot, különösen országos kitekintésben, a jelen elemzés írója még kicsit túlfeszítettnek is tartja, mindenképp megemlítenőd, hogy hasonlóra a Nagyalföld más részein is van példa, amint azt a *tiszaeszlár-bashalmi* telepfeltárás már évtizedekkel ezelőtt felmutatta.¹⁴ Ott ugyanis a korai Árpád-korra csak egy vagy legfeljebb néhány telepjelenség,¹⁵ a későbbi szakaszokra viszont több tucatnyi telepjelenség létesítése volt jellemző.¹⁶ Szinte mondani sem kell, az adott helyszínen is olyan superpozíciókat eredményezett, amelyek értelmezése fontos régészeti feladatot jelent. Azaz, ha úgy értelmezzük, a superpozíciók és a belőlük következő településszerkezeti átalakulások bizonyos esetekben egy-egy település vagy településrész időleges megszűnésének a nyomaként is felfoghatók. Számolva azzal, hogy egy ilyen gondolat felvetése csak az egyik értelmezési lehetőség, amelyet érdemes minden egyes konkrét esetben további mérlegelés tárgyává tenni gyors és véglegesnek tűnő megfogalmazások kimondása helyett.

Értelmezések

Az értelmező munka első nehézségét egy gátló tényező tudomásul vétele kell, hogy jelentse. Annak következtében, hogy a superpozíciók és a belőlük következő településképp-átalakulások több, legalább két gazdálkodási rendszerrel is összefüggésbe hozhatók. A magyar történet-

¹¹ MÉRI 1952: 58., 60.

¹² RÁ CZ 2019: 25–48.

¹³ RÁ CZ 2019: 133–144.

¹⁴ KOVALOV SZKI 1980: 29–48.

¹⁵ A korai Árpád-korra keltezhető az X-verem, másik nevén C7-verem: KOVALOV SZKI 1980: 37, valamint a 32. és 33. tábla.

¹⁶ KOVALOV SZKI 1980: 29–48, 19–31. tábla.

tudományban évszázados vita folyik arról, milyen gazdálkodási mód lehetett jellemző a honfoglaló magyarokra. A két alapértelmezés egyike azt vallja, hogy a honfoglalók „valódi” nomád gazdálkodást folytattak, ahogyan az eurázsiai sztyepp szárazabb részein a 20. századig ez jellemző volt.¹⁷ A másik nézőpont viszont azt hangsúlyozza, hogy a honfoglalók a Kárpát-medence, illetve kelet-európai ligetes sztyepp természetföldrajzi viszonyainak megfelelően a nomád és a letelepedett életmódot vegyítő, úgynevezett félnomád gazdálkodást és életvitelt folytattak.

Mivel az első elgondolás a jobban ismert, pontosabban a szakirodalomban gyakrabban feltűnő nézetrendszer, ennek cáfolatára érdemes kitérni. A jelen dolgozat szerzője e vita aktív részese,¹⁸ ez utóbbi koncepció igazát vallja annak következtében, hogy az újonnan feltárt és kidolgozásra kerülő régészeti leletek, valamint különösen a régészeti feltárások során előkerülő bioarcheológiai maradványok mind egyfajta hibrid gazdálkodási mód mellett szólnak. Megengedve azt, hogy lehettek a honfoglalóknak olyan csoportjai, amelyek inkább közelítettek a „valódi” nomadizmushoz, valamit olyanok is, amelyek letelepedett, illetve majdnem letelepedett életmódot folytattak. Mindkét gazdálkodási mód, tehát mind a nomád, mind pedig a félnomád állattartás és az általuk életre hívott életforma *per definitionem* vándorló jellegű. A különbség a legelőváltó vándorlás gyakoriságában, illetve a legeltetés által érintett területek nagyságában mutatkozik. A „valódi” nomadizálás esetén az adott közösség a nyáját olyan módon követi, hogy egy-egy adott helyszínen legfeljebb néhány héten át szokott tartózkodni. A félnomád gazdálkodási mód és életforma Kárpát-medencére vonatkoztatható konkrét gazdálkodási képletét Györffy György igyekezett feltérképezni.¹⁹ Rekonstrukciója szerint a viszonylag állandóbb téli szállásról évi két alkalommal, tavasszal és ősszel történt a ki-, illetve visszavándorlás (3. ábra).

A nyári legelőváltó gazdálkodás pedig több szállás létesítésével és felhagyásával is járhatott. E gazdálkodási modell tehát a szállások többszöri létesítésével és felhagyásával járt. Ennél fogva a pusztásodásnak egy-egy ideiglenes szállás vonatkozásában éves gyakorisággal kellett bekövetkeznie.

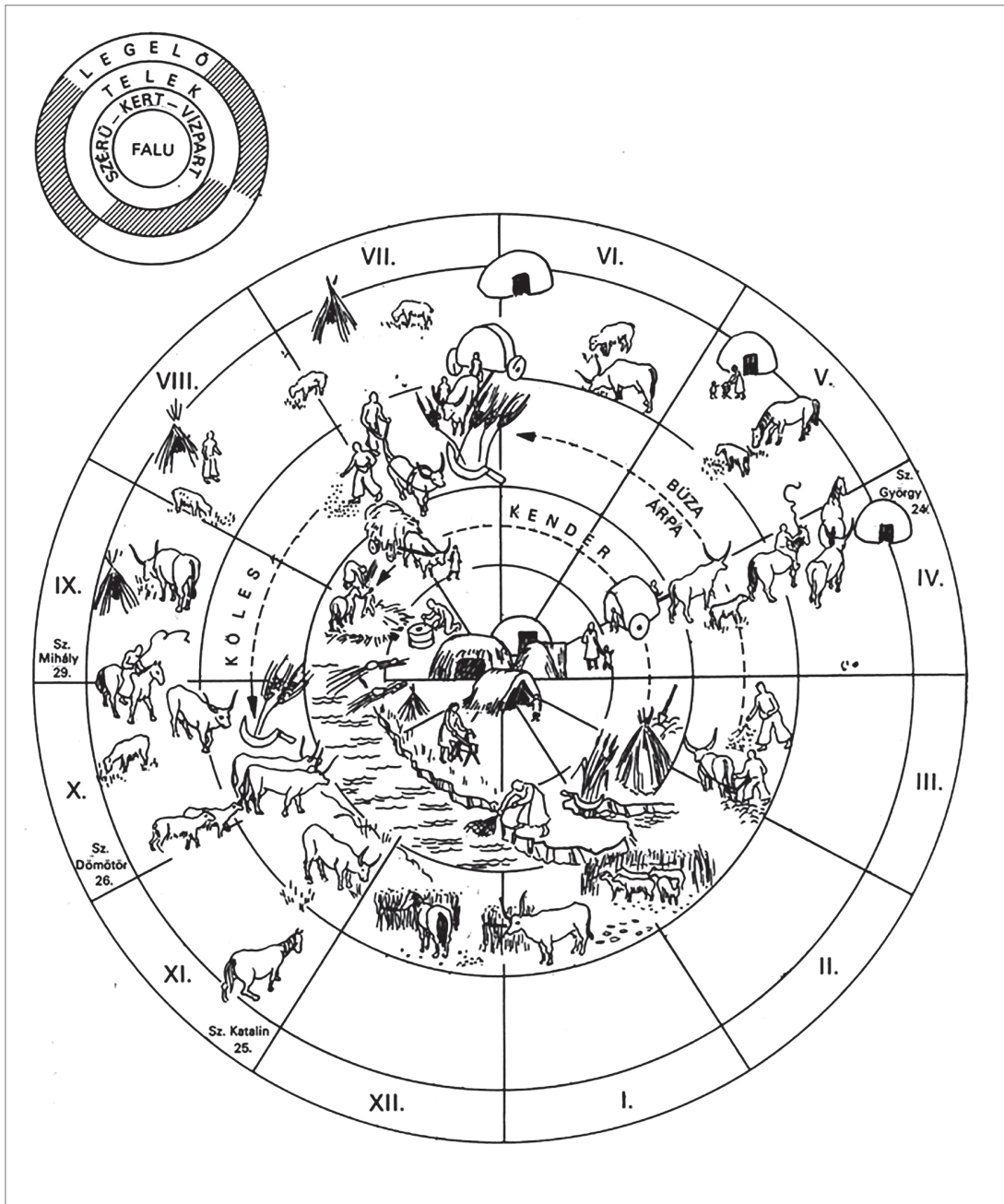
A második elgondolás nem a nomád vagy félnomád gazdálkodás sajátosságaira, hanem a szabályozatlan legelőváltó, másik nevén parlagoló gazdálkodás egyik formáját igyekszik felismerni a hézagos forrásanyagban. A pontosság kedvéért a *Magyar néprajzi lexikon* számára Török Katalin által írt *parlagoló rendszer* címszóból idézünk néhány mondatot:

„1. szabályozatlan (vad) talajváltó rendszer: a parlagoló rendszer kezdetleges formája, amelyet a művelt és pihentetett föld térben és időben rendszertelen váltogatása jellemez. Parlagoló rendszer mellett a határ valamely részét a szabad foglалás jogán szántóművelés alá vették, s a talaj kimerüléséig egyfolytában, pihentetés és trágyázás nélkül művelték. Amikor kimerült, elhagyták, ill. legelőként, kaszálóként használták, és újabb földet törtek föl eke alá. A parlagoló rendszer, mint kizárólagos üzemrendszer csak nagy földbőség

¹⁷ Ezt az érvrendszert a közelmúltban Kristó Gyula képviselte a leghatározottabban: KRISTÓ 1995a: 3–62; KRISTÓ 1995b: 3–62; KRISTÓ 1996: 207–222; KRISTÓ 1997: 234–275.

¹⁸ Az érvek legalaposabb, vitacikk formájában megfogalmazott összefoglalása: TAKÁCS 1997: 177–202.

¹⁹ GYÖRFFY 1983: 413, 58. diagram.

3. ábra. Györfy György diagramja a korai Árpád-kori közrendűek gazdálkodásáról, hónapokra lebontva (GYÖRFFY 1983: 58. ábra). Bár az ábra „sűrit”, tehát a tevékenységek vegyes sorát egyetlen települési egységre vetíti rá, mégis nagy fontossággal bír, mert képi szinten is bemutatja azt, hogy az agrártevékenység a 11. században mily mértékig eltért a késő középkori vagy újkori állapotoktól.

és ritka népesség mellett folytatható. A népesség szaporodásával a közösség szabályozása alá vonta a határbeli földek használati módját és ezzel előállt a szabályozott talajváltó rendszer.”²⁰

²⁰ Török = MNL IV. (1981): 282.

Fontos kiemelni, hogy a legelőváltó vagy parlagoló rendszer részeként a középkor első felében a Kárpát-medence területén is szokásban lehetett a település helyének a feltörése és szántóterületként történő hasznosítása,²¹ kihasználva azt a tényt, hogy a települések területén a talaj tápanyagokban feldúsult a házak közelében tartott jószág ürüléke miatt. Meg kell jegyezni, hogy a település helyének a szántóföldi művelésbe vonása a középkor első felében nemcsak, sőt talán nem elsősorban a Kárpát-medencére lehetett jellemző, hanem legalább ennyire a korabeli Közép-, illetve Nyugat-Európára is.²² E folyamat állhatott a háttérben a Heiko Steuer által elemzett telephely-elmozdulások (németül: *Standortverschiebungen*) háttérben is.

Fel kell tennünk a kérdést: a két magyarázat közül melyik illeszthető rá jobban a régészeti leletanyag alapján kialakítható összképre. Pozitív kiindulópontnak tekinthető az, hogy a települések elvándorlásának a folyamatát a szűkös írott forrásanyag is jelzi. Elegendő itt Szent László király törvényére utalni, amely megtiltja a falvaknak, hogy templomuktól eltávolodjanak.²³ Továbbá az Árpád-kori viszonyokat, tehát a települések dinamikus létesülésének — és joggal sejthetően: elég gyors megszűnésének — folyamatát jól szemlélteti, hogy a régészeti topográfiai munkák alapján jóval több település azonosítható, mint az írott források nyomán.²⁴ Még olyan esetekben is, amikor az adott helyszín vonatkozásában írott források korpusza át tudta vészelni a későbbi évszázadokat. Azaz, amikor az írott források nem csupán egy véletlenszerűen fennmaradt, hiányos adatsort közvetítenek az adott régió Árpád-kori településállományáról. Egyetlen, de igencsak jellemző példaként egy olyan, az ezredfordulón kivitelezett Somogy vármegyei terepbejárás-sorozatra utalunk, ahol 8 mai község határában 128 Árpád-kori lelőhelyet sikerült meghatározni,²⁵ miközben az írott források alapján 14 középkori települési helyre lehet következtetni. Azaz a régészeti lelőhelyek jóval több, adott esetekben akár egy nagyságrenddel is több települési helyre utalnak, mint az írott források. Viszont az is igaz, hogy az előzőekben említett mindkét következtetés mind a félnomád életmóddal, mind pedig a parlagoló rendszerrel is magyarázható. A két lehetséges megoldás eldöntésének a kérdését az viszont határozottan nehezítheti, hogy a szakirodalomban — Szabó István fentebb utalt, 1966-os, alapvető fontosságú monográfiája²⁶ révén — a félnomád értelmezés jóval ismertebb, mint a szabályozatlan legelőváltó gazdálkodás részeként bekövetkező telephely-elmozdulásról szóló magyarázat. E különbség egy sajátos, előzetes beállítottságot eredményez, amelyet azonban tanácsos lenne figyelmen kívül hagyni, mert az torzíthatja, sőt teljesen félre is viheti a végeredményt.

A pusztásodás lehetséges régészeti lenyomatainak vizsgálata során magából a régészeti feltárásból ajánlatos kiindulni, szem előtt tartva mindazokat a korlátokat, amelyeket az adott emlékanyag magában hordoz. Első és a jelen körülmények között még áthidalhatatlannak tűnő akadályt a településrégészeti leletanyag széles időhatárok közötti, keretszerű keltezése

²¹ Az adott problematikára vonatkozó kutatások eredményeit a közelmúltban a jelen tanulmány írója foglalta össze: TAKÁCS (megjelenés előtt).

²² STEUER 1988: 48–50.

²³ Szent László király I. törvénykönyvének 19. paragrafusára: „Ha a falusiak egyházukat (templomukat) elhagyva máshova vándorolnak, püspöki joggal és királyi paranccsal kényszerítsék őket oda visszatérni, ahonnan elmentek”. Közlése: ZÁVODSZKY, 1904: 208; elemzése SZABÓ 1966: 30.

²⁴ TAKÁCS (megjelenés előtt).

²⁵ FEKETE et alii 2004: 105.

²⁶ SZABÓ 1966.

jelenti.²⁷ A kronológia oldaláról közelítve azt kell, illetve kellene eldönteni, vajon a település-régészeti emlékműanyag egy-egy szállásszerű vagy falusias település évente legalább egyszer megisméltődő, sőt talán még ennél is gyakoribb átköltöztetésének vagy pedig a faluhelyek évtizedes gyakorisággal történt felhagyásának és szántóföldi művelésbe fogásának lehet-e a lenyomata. Pusztán a leletanyag keltezése alapján e kérdést sajnos nem lehet eldönteni. Különösen igaz ez annak figyelembevételével, hogy a leletek nagy részét kitevő cserépedény-töredékek kedvező esetben is csak évszázados pontossággal keltezhetőek.²⁸ Sőt, az időrendi szempontból úgymond érzékenyebb lelettípusok használati idejét sem lehet fél vagy igen-igen kedvező esetekben egyharmad évszázadnál jobban szűkíteni.

Talán némiképp kedvezőbb kiindulópontot jelenthet annak a figyelembevétele, hogyan keletkezett az egyes, régészeti eszközökkel feltárt telepjelenségek betöltése. A telepjelenségek betöltődésének a folyamata egy olyan kérdés, amely az őskori településrégészetben elég nagy szakirodalommal rendelkezik azzal a konklúzióval, hogy maguk a betöltések egy kétlépcsős hulladékdeponáció lenyomatai.²⁹ E kijelentést némiképp kibontva a szakkifejezések „bozótjából”: a hulladék-felhalmozódás két lépésben folyhatott. A hulladékot előbb szemétdombok formájában tárolták, majd pedig előbb-utóbb, ha erre alkalom — értsd egy megnyitott, de már semmire sem használatos gödör vagy egyéb beásás — adódott, azt ebbe a sajátos személerakóba halmozták. Joggal feltételezhető, hogy egy ilyen, feltételesen talán tömedékeléses eljárásnak nevezhető hulladék-felszámoló módszer az Árpád-korban is létezett, amire az objektumbetöltésekből kibontott leletanyag összetétele utal. Nevezetesen az, hogy az egyes cserépedények töredékeiből rendszerint csak egy-egy vagy jobb esetben néhány darab kerül elő, viszont ugyanannak az edénynek az egyes darabjai nem ritkán több objektum betöltéséből is előkerülnek.³⁰ A másodlagos hulladékdeponáció pedig — ha a tanulmány írójának a meglátása helyes — talán inkább a települési helyek hosszabb, azaz nem szezonális, hanem évtizedes távlatú használatára utal. Fenntartva annak a lehetőségét is, hogy bizonyos helyszíneken, pontosabban mikro- és mezorégiókban a félnomád életformára jellemző, szezonálisan használt települések is előfordulhattak, nemcsak az Árpád-kor elején. A lehetséges félreértések elkerülése érdekében ilyen, talán félnomád életmódot konzerváló régióként leírható helyszínekkel nemcsak a füves fennsíkokon, hanem az árterek szélein is érdemes számolni. E ponton is érdemes utalni a Kárpát-medence mozaikos természetföldrajzi jellegére,³¹ egy olyan alapvető fontosságú tényezőre, amelyet sohasem szabad szem elől téveszteni.

²⁷ A keretszerű keltezésről lásd: TAKÁCS 2009: 223–252.

²⁸ TAKÁCS 1996a: 197–217.

²⁹ A hulladékdeponációt részletesen elemezte: SEBŐK 2011: 173–176; OROSS 2013: 108, 112, 189 stb.

³⁰ E helyzetet szemléltetik az olyan esetek, amikor egy-egy stratigráfiai szempontból összetartozó edényegyüttes került közlésre. Lásd: TAKÁCS 1996b: 1–4, 6. ábra.

³¹ TAKÁCS (megjelenés előtt).

Zárszó

A pusztásodást általában nem az Árpád-kor, hanem a magyar középkor későbbi szakaszai, illetve az újkor településtörténeti sajátosságaként szokás elemezni. Ezzel szemben az Árpád-kori agrártelepülések egyre gyarapodó régészeti hagyatéka — az óhatatlanul felmerülő időrendi bizonytalanságok ellenére is — számos utalást tartalmaz arról, hogy a 10–13. századra keltezhető agrártelepülések egy folytonosan ismétlődő keletkezési, elhalási és újrakeletkezési láncolat részesei voltak. E folyamatot az Árpád-kor különböző szakaszaira, illetve a korabeli országterület egyes részeire más-más mértékben jellemző félnomád életforma, illetve a szabályozatlan parlagoló gazdálkodási mód serkentette. E két korántsem azonos, de településtörténeti szempontból hasonló eredményeket hozó gazdálkodási mód eredményeként az agrártelepülések egy bizonyos — talán kisebb — hányadára a szezonális használat, más, állandóbb jellegű településekre viszont az évtizedes gyakorisággal bekövetkező, ciklikus továbbszállás lehetett jellemző. A régészeti kutatást nehezítő körülmény, hogy e tényezők az Árpád-kori Magyarország régészeti feltárt agrártelepüléseinek a kényszerűen keretszerű, tehát a széles időhatárokra kiterjesztett keltezése miatt csak nehezen vizsgálhatók.

Szakirodalom

FEKETE Csanád et alii

2004 Terepjárások Somogy megyében 1999–2004. *Régészeti Kutatások Magyarországon*, 91–120.

GYÖRFFY György

1983 *István király és műve*. Budapest: Gondolat.

JANKOVICH B. Dénes et alii

1989 *Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2.* (Magyarország régészeti topográfiája 8.) Budapest: Akadémiai.

KOVALOVSZKI Júlia

1980 *Településátadások Tiszaeszlár–Bashalmon. Bronzkor III–IV. és XI–XIII. század.* (Fontes Archaeologici Hungariae.) Budapest: Akadémiai.

KRISTÓ Gyula

1995a *A magyar állam megszületése.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

1995b A honfoglaló magyarok életmódjáról (írott források alapján). *Századok* 129, 3–62.

1996 A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In VESZPRÉMY László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest: Zrínyi, 207–222.

1997 A honfoglalók régészeti hagyatékának a keletkezéséről. Rendhagyó válasz bírálóimnak. *Századok* 131, 234–275.

MÉRI István

- 1952 Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve–mórici ásatások eredményeiről I. *Archaeologiai Értesítő* 79, 49–67.

MESTERHÁZY Károly

- 1983 Településásatások Verezegyház-Ivacson. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 3, 133–162.

MNL IV.

- 1981 ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon IV.* Budapest: Akadémiai.

OROSS Krisztián

- 2013 *Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő lelőhely középső neolitikus településszerkezet és középeurópai párhuzamai.* Doktori disszertáció. Budapest.

RÁCZ Tibor Ákos

- 2019 *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák.* (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 13.) Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Intézet.

SEBŐK Kata

- 2011 Óskori objektumok bontása, síktelepek feltárása. In MÜLLER Róbert (főszerk.): *Régészeti kézikönyv.* Budapest: Magyar Régész Szövetség, 171–193.

STEUER, Heiko

- 1988 Standortverschiebungen früher Siedlungen. Von der vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter. In ALTHOFF, Gerd et alii (szerk.): *Person und Gemeinschaft im Mittelalter, Karl Schmid zum fünfundsechzigsten Geburtstag.* Sigmaringen: Thorbecke, 25–59.

SZABÓ István

- 1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század.* Budapest: Akadémiai.

SZŐNYI Eszter

- 2005 Landwirtschaftliche Siedlungen hinter dem Limes. *Balácai Közlemények* 9, 401–411.

TAKÁCS Miklós

- 1996a Honfoglalás- és kora Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán. In WOLF Mária — RÉVÉSZ László (szerk.): *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 197–217.

- 1996b Formschatz und exaktere Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. *Acta Archeologica* 48, 135–195.

- 1997 A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. Néhány megjegyzés Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése.* Szeged 1995. c. könyvéről. *Századok* 131, 168–215.

- 2009 Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. *Acta Archaeologica*, 60, 223–252. <https://doi.org/10.1556/AArch.59.2008.2.25>

(megjelenés előtt) *Az Árpád-kori Magyarországi településtudomány.*

ZÁVODSZKY Levente

1904 *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege.* (Művelődéstörténeti Értekezések 10.) Budapest: Stephaneum.

Desolation of Rural Settlements in the Árpadian Age

Desolation of rural settlements is rarely analyzed for the period of 10th – 13th century, the so-called Árpadian Age, as this phenomenon is usually treated in Hungary as a characteristic trend of the settlement history of the later phases of the Middle Ages and the modern era. However, the growing archaeological material of the Árpadian Age agricultural settlements — despite the inevitable chronological uncertainties — contains numerous traces pointing on the fact that in the 10th – 13th century rural settlements were part of a continuously repeating chain of emergence — ceasing — re-emergence. This process may have been stimulated by the semi-nomadic way of life characteristic which was present in several degrees and certain parts of the country at the given time frame; and also by the unregulated system consisting of plowed as well as unplowed land stripes used either for raising of grain or grassing. The two different methods of rural production are far from being alike, but yield similar results from the point of view of settlement archaeology. That is a limited duration of single settlements, and cyclical abandonment of them. We can count from first to last, with a certain — perhaps smaller — proportion of seasonally used rural settlements, and also other, more permanent settlements that were characterized by cyclical relocation occurring only in several decades. The circumstance that complicates archaeological research is that the desolation of rural settlements in the Árpadian Age can only be examined with difficulties; due to the circumstance that chronological framework of the excavated rural settlements of Árpadian Age Hungary can be given only with a wide time frame, covering a period of at least a century.

A településhálózat pusztulása a Marosszögben a 16–17. században

Kókai Sándor

Nyíregyházi Egyetem Földrajz és Turizmus Intézeti Tanszék

— CSc, egyetemi magántanár

Bevezetés

Szegedtől dél-délkeleti irányban, a Tisza és a Maros folyó találkozásától az Aranka (Harangod) vonaláig bezárt „háromszögben” terül el a Kárpát-medence egyik kevésbé ismert középtája, a Marosszög. A Marosszög természetföldrajzi értelemben az Alsó-Tisza vidékének — s egyben a Bánságnak mint történeti földrajzi régióknak — mintegy 1500 km²-nyi kiterjedésű mezo-régiója, amely Trianon óta Szerbia, Románia és Magyarország határ menti perifériája. A régió szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában évszázadokon keresztül stratégiai helyzete határozta meg. E tekintetben kiemelkedett a Maros folyó nagy régiókat összekötő tranzit szerepe és a Szeged–Temesvár közötti kapcsolatokat realizáló — a régió áthaladó — szárazföldi úthálózat jelentősége.

Mindezek markánsan befolyásolták a régió településhálózatának kialakulását is, szoros összhangban a természetföldrajzi adottságokkal és a mikrorelief adta lehetőségekkel. A víz, mint felszínformáló elem is domináns szerephez jutott olyan értelemben, hogy két meghatározó szintre (árterek, ármentes térszínek) különíti el e tájat. A folyóvíz és szél által kialakított változatos felszíni formákat (övezatok, homokbuckák stb.) olykor csak néhány méteres vertikális magasságkülönbség választja el egymástól, amely azonban döntő jelentőségű volt a megtelepülő ember számára¹ az integrált vízügyi munkálatok megkezdése előtt. A vízrajzi viszonyok és azok megváltozása mindenkor befolyásolta az emberi megtelepülést és az életlehetőségeket. A helyi és helyzeti energiákhoz kapcsolódó emberi megtelepülés több évezredes folyamatából e tanulmányban a 16–18. századi változásokra helyezzük a hangsúlyt, különös tekintettel a városok és falvak elnéptelenedésére és a pusztásodás folyamatára. A több mint két évszázadon átívelő folyamatelemzést három időkeresztmetszet segítségével, a korabeli források és térképek elemzése és értékelése alapján mutatjuk be.

| ¹ FRISNYÁK 1992; FRISNYÁK 1994; FRISNYÁK 2012.

A Marosszög településállománya a 13. század közepén

A vizsgált régió településeinek földrajzi helyzetét a Tisza és a Maros folyók menti árterek és az azokból foltszerűen kiemelkedő ármentes térszínek helyzete befolyásolta (1. térkép). Az ármentes területek — úgynevezett „életkamrák” — a régészeti adatok alapján több ezer éve lakott helyek, s az itt megtelepülő civilizációk váltakozó intenzitással — döntően azonban a természetes állapot fenntartásával — hasznosították a környezeti erőforrásokat. A honfoglaló magyarság megtelepülésével e régió is új impulzusokat kapott, stratégiai fontossága jelentőssé vált, elsősorban a Maros folyó interregionális kapcsolatokban betöltött szerepe miatt. A Szent István-i államalapításhoz kapcsolódó országos jelentőségű események a régió településeinek egy részét is ismertté tették (Marosvár/Csanád, Oroszlámos stb.), emellett azonban a teljes településállományáról az első leírásunk a Csanád nemzetség 1247. és 1256. évi birtokmegosztási oklevelei alapján rajzolódik ki.

Az oklevelek alapján a települések pontos számát nem tudjuk, de a Marosszög területén megismert 24-25 település alapján viszonylag sűrű, aprófalvas településhálózat képe bontakozik ki. A Csanád nemzetség azonban nem birtokolta a teljes vármegyét és a vizsgált régió minden települését, így ezekről nem rendelkezünk információval. A települések elhelyezkedését a mikrorelief is determinálta, zömmel az ármentes térszíneken helyezkedtek el (1. táblázat), kihasználva a lokális (helyi) energiákat és erőforrásokat. A magasárterek ekkor még csak kivételes esetben (például forgalmi központ, révátkelő stb.) kerültek az emberi megtelepedés fókuszába. A települések lakói alkalmazkodva a természeti adottságokhoz, a differenciált ártéri gazdálkodás horizontális és vertikális strukturális egységét megvalósítva élték mindennapjaikat. A marosszögi településhálózat egyik sajátossága volt, hogy az országos átlagnál magasabb volt a monostorok száma,² amelyek hatással voltak a gazdálkodás színvonalára, és többek között ennek következtében a régió kiemelt gazdasági jelentőségre tett szert.

A Marosszög településállománya a 15. század végén

Az első teljes körű településhálózati ismereteket a 15. század végi állapotok feltárására irányuló — a korabeli összeírásokra és oklevelekre alapozott — későbbi monográfiák³ tartalmazzák. Azonban a történeti források széles körű feldolgozásai alapján sem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy valamennyi település egyidejűleg lakott is volt, amely a régiót ért igen gyakori törökdúlások és belső háborúk ismeretében igen valószínű. Mindezek ellenére a településhálózat fejlődése és a települési tér kiteljesedése — elsősorban a magasárterekre — egyértelmű: a 15. század végére a lakott települések száma több mint duplájára emelkedett. Alárendelten a pusztasodás is jelen volt (például Örs, Halászi stb.), amely folyamatban a megváltozó éghajlati körülmények is szerepet játszhattak.⁴

Fontos kérdés annak megállapítása, hogy a régió településállományához mekkora népességszám társult. A korabeli településhálózati és demográfiai viszonyok ismeretében kijelenthe-

² F. ROMHÁNYI—PÖDÖR 2015.

³ CSÁNKI 1890; ENGEL 2000.

⁴ RÁCZ 2021.

tő, hogy a Marosszög területén 10–11 ezer fő élhetett a 15 század végén, ami átlagosan 180–200 fős településeket jelentett. A régió népsűrűsége megegyezett az országos átlaggal, azaz 8-9 fő/km² lehetett. Az 56 lakott település népességszám szerinti differenciálódásáról kevés ismerettel rendelkezünk, azt azonban a későbbi török kori defterek összeírásai alapján is megállapíthatjuk, hogy a városok népességkoncentráció szerepe mellett a kedvezőbb természeti adottságokkal (például talajok, vízrajzi viszonyok, ármentes térszínek stb.) rendelkező települések lehettek még népesebbek.

1. táblázat. A Marosszög településhálózata (1256–1717)

Település	1256	1498	1567		1579		1717	
			család	lakos	család	lakos	ház	lakos
Szóreg(monostora)	+	+	29	174	27	162	lakatlan	
Szentiván	–	+	30	180	28	168	lakatlan	
Deszk	–	+	19	114	27	162	lakatlan	
– Száz(egy)ház	–	+	–	–	–	–	na.	na.
Klárafalva és Varsántó	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Pordánymonostora	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
– Boldogasszonyháza	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
Kemecse	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Béb	+	+	26	156	22	132	lakatlan	
Nagy-Gyála	–	+	18	108	18	108	35	210
Kis-Gyála	–	+	17	102	20	120	lakatlan	
Pap(Ó)keresztúr	–	+	13	78	13	78	4	24
– (Kis)Sziget/Sasülés	–	+	–	–	–	–	4	24
Rábé	+	+	43	258	30	180	lakatlan	
Térvár	–	+	20	120	17	102	lakatlan	
Kökényőr/Keresztúr	+	+	26	156	22	132	lakatlan	
– Veres(egy)ház	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Zombor	+	+	36	216	36	216	15	90
– Dédémszeg	+	+	33	198	29	174	lakatlan	
– Ladány	–	+	32	192	30	180	lakatlan	
Csanád	+	+	80	480	80	480	40	240
– (Erdős)Palota	+	+	–	–	–	–	10	60
– Szilvaszeg	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
– Törösd/Turusda	–	+	25	150	17	102	lakatlan	
(Török)kanizsa	+	+	49	294	59	354	40	240
– Fejéregyháza	–	+	20	120	16	96	lakatlan	
Oroszlámos	+	+	65	390	67	402	na.	na.
Oroszlámosmonostora	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
Mégy	–	+	32	192	31	186	lakatlan	
(Nagy)besenyő	+	+	86	516	98	588	lakatlan	
Pikina	–	–	15	90	12	72	lakatlan	
Valkány	+	+	–	–	13	78	lakatlan	
– Örs	+	–	–	–	–	–	lakatlan	
– Veresdob	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
Csóka	+	+	26	156	24	144	na.	na.
– Baromlak	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
– Terjén	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
Kanizsamonostora	–	+	53	318	47	282	lakatlan	
Hódegyház	–	+	31	186	32	192	lakatlan	

(Tisza)szentmiklós	+	+	21	126	20	120	30	180
– Rázsán	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Egyházaskér	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Szanád	+	+	23	138	22	132	44	264
– Orosztelek	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Temerkény	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
Padé	+	+	24	144	13	78	20	120
– Csücskőd	+	+	–	–	–	–	lakatlan	
– Harangod	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
– Halászi	+	–	–	–	–	–	lakatlan	
(Nagy)szentmiklós	–	+	40	240	34	204	30	180
– Jára/Jari	–	+	10	60	15	90	16	96
Sárafalva	–	+	89	534	88	528	na.	na.
– Remete	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Egres	–	+	8	48	13	78	7	42
– Telek	–	+	12	72	19	114	lakatlan	
– Figed	–	+	4	24	14	84	lakatlan	
(Nagy)szentpéter	–	+	38	228	38	228	16	96
– Négy	–	+	–	–	–	–	lakatlan	
Perjámos	–	+	18	108	42	252	20	120
– (H)armada	–	+	11	66	20	120	10	60
Összesen	26 db	56 db	1122	6732	1153	6918	341	2046

(Forrás: SZENTKLÁRAY 1879; SZENTKLÁRAY 1898; CSÁNKI 1890; ENGEL 2001; KÁLDY-NAGY 2000.)

A Marosszög településállománya a 16. század második felében

A Marosszög településeire vonatkozó adatok ezen időszakból a csanádi szandzsák két összeírása (1567, 1579) alapján maradtak fenn.⁵ A török összeíróbiztosok által készült szandzsák-összeírások a különféle adók, vámok és tizedek kivetésének, illetve az azokból várható kincstári jövedelem számontartásának alapvető nyilvántartásai. Ezek alapján döntöttek arról, hogy melyik település szolgálja majd mint szultáni hársz birtok jövedelmével közvetlenül az államháztartást, és melyik közvetve úgynevezett szolgálati birtokként (például tímár, ziámet stb.) — készpénzfizetés helyett — a különféle tisztségviselők javadalmazását vagy a katonák zsoldját. A defterdák legfontosabb feladata mindenekelőtt a települések lakosainak név szerinti összeírása volt. Mindezek mellett értékes információkat nyerhetünk a települések gazdálkodására és térszerkezeti jelentőségére vonatkozóan is.

A Marosszög területén 36 lakott települést jegyeztek fel, ahol 1122 családban megközelítőleg hat-hétezer fő élhetett (1. táblázat). A régió átlagos népsűrűsége 4-5 fő/km²-re csökkent. Az egy családra eső átlagos népességszám értéke a történészek véleménye szerint ekkor 5-6 fő körül mozoghatott. A régió elvesztette népességének több mint egyharmadát, amely nemcsak a háborús emberveszteségből (1551–1552), hanem a menekültek jelentős számából is fakadt. A legnépesebb települések (Sárafalva [89 család], Óbesenyő [86 család], Csanád [80 család]) 450–500 főnyi lakosságot tömörítettek, az átlagos érték azonban 150–200 fős közösségeket jelentett. A legkisebb lakott helyeken (Egres, Jára, Figed stb.) alig 5–10 család élt 1567-ben.

⁵ KÁLDY-NAGY 2000.

A településállomány jelentősen megritkult, a 15–16. század fordulójához képest kétharmadára csökkent, a lakatlan települések száma 24-25-re emelkedett. Jövedelem és településhierarchia tekintetében Óbesenyő volt a legértékesebb (hász város), megelőzve Csanád és (Török)kanizsa mezővárosokat. A gazdálkodás és a gazdasági élet hanyatlását jelzi, hogy 13 halászó helyet jegyeztek fel, amelyek után az adott falvak lakosai rendszeresen adóztak. Mindössze három országos vásárt tartó település, három-négy jelentősebb malom (Csanád, Egres, Harmad stb.) funkcionált körülbelül 20 kerékkel. A régió életében oly fontos révátkelők közül mindössze kettőt jegyeztek fel (Hódegyház, Kanizsa), melyek közül a (török)kanizsai vásárok és a rév-jövedelem az egész település jövedelmének a felét (15 ezer pénz) tette ki.

Az 1579. évi összeírás szerint a lakott települések száma egy településsel gyarapodott, amelyet 1567-ben az összeírók pusztaként szerepeltettek (Valkány). A családok számában régiós szinten a stagnálás volt jellemző (1. táblázat), de települési szinten az alkalmazkodás egyik eleme, hogy a Marosszög keleti részén gyarapodott a családok száma (Perjámos, Egres, Harmada stb.), a nyugati részén csökkent. Az okok között szerepelhet a lakosság kicserélődése mellett a szökések lehetősége a nagyobb védelmet nyújtó városokba (Szeged, Makó, Zenta, Óbesenyő stb.). A teljes elnéptelenedés azonban ekkor még nem fenyegette a marosszögi településeket, ami azt is jelzi, hogy a törökök vigyáztak az alattvalókra (ráják), s a szökéseket is igyekeztek minimalizálni. Nem vagy csak ritkán állt érdekükben a falvak elnéptelentése, az áttelepítéssel azonban igen gyakran éltek. A viszonylag békésebb időszakot felváltó tizenöt éves háború (1591–1606) hadi eseményei azonban e régióban is újabb drasztikus népességfogyással járhattak, hasonlóan az ország más részeihez. A 17. századi demográfiai és településhálózati folyamatokat részletesen nem tudjuk bemutatni, azonban a 18. század elejének állapotaiból egyértelműen arra következtethetünk, hogy óriási mértékű volt a humán erőforrás és lakóhelyek pusztulása (2. táblázat).

A Marosszög településállománya a 18. század elején

A felszabadító háború karlócai békével (1699) lezáruló első szakasza a törökök kezén hagyta a Marostól délre elterülő régiót mindazok ellenére, hogy területén is jelentős katonai események zajlottak sikeres csatákkal és várostromokkal. A Maros vidékének lakosaira ez újabb csapást hozott, a régió hosszú ideig csak mellékhadszintérnek számított, ahol jöttek-mentek a kisebb-nagyobb csapatok. Csanád többször is gazdát cserélt, s nem kerültek el a török szolgálatában álló tatár segédcsapatok sem (például 1586–1587). A Temesköz török alóli felszabadulása csak a pozsareváci békekötéssel (1718) valósult meg, amely lezárta a felszabadító háborúk második szakaszát. Az emberi erőforrások és az épített környezet állapotának feltárása csak ezután következett be (2. táblázat, 1. térkép), amelynek eredményei minden várakozástól elmaradtak. A tizenhárom, majd tizenegy kerületre osztott Temesi Bánság egyike a Csanádi kerület volt, amelynek a statisztikai felmérése és a térképi ábrázolása 1-2 éven belül elkészült.

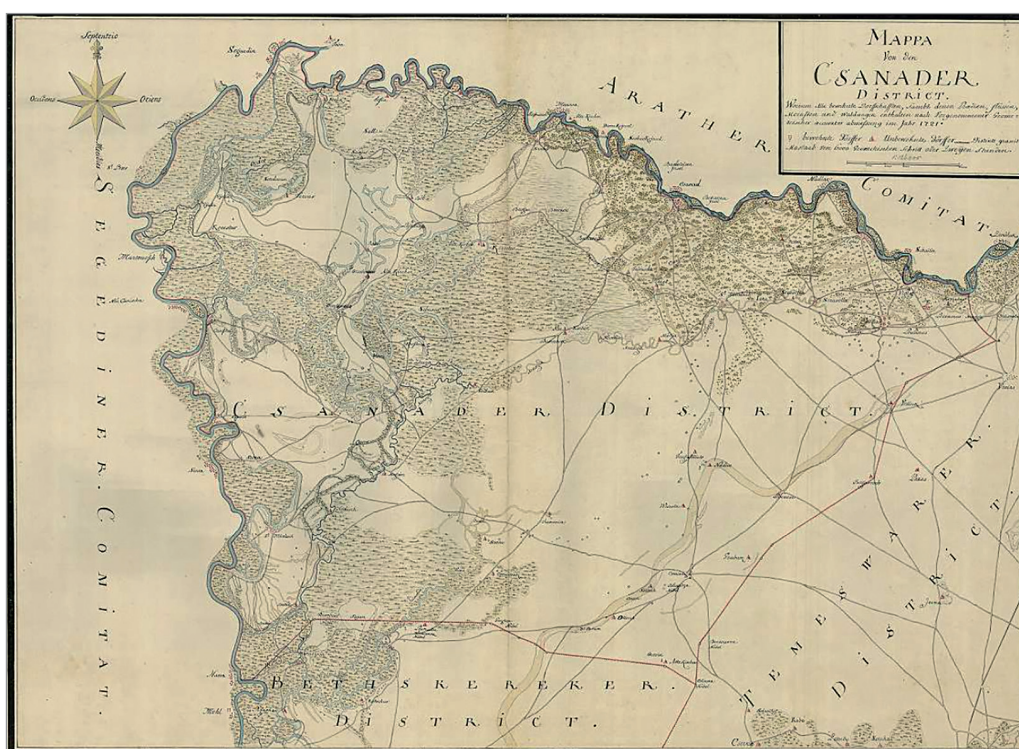
A statisztikai adatok és tények önmagukért beszélnek, mindazok ellenére, hogy kisebb eltérés van a két adatbázis között. Az 1721. évi térkép szerint a Csanádi kerületben mindössze 16 lakott helység volt és 40 lakatlan. Az 1717. évi hivatalos községi jegyzék 21 lakott települést sorol fel (448 lakóházzal), amelyek közül négyet nem tudunk azonosítani (Mecseh, Velich,

Koke, Igios), mert a térkép sem tünteti fel. A két adatbázist gondosan egybevetve megállapítható, hogy kifogástalannak, teljesnek sem a térkép, sem a hivatalos jegyzék nem mondható. A Csanádi kerületben nem említi a jegyzék Száz(egy)ház, Palota, Fejéregyháza, Csóka, Sárafalva, Oroszlámos lakott helyeket, de a térkép is mellőz olyan helységeket, melyek a jegyzékben lakott helyeknek tüntettek fel. A jegyzékben lakott helyként szerepel (H)armada, Zombor, Jári (Jára), Kistur (Keresztúr); a térkép pedig lakatlanoknak jelöli azokat.

2. táblázat. A Csanádi kerület lakott települései és lakóházai (1717)

Település	Lakóház	Település	Lakóház	Település	Lakóház
Kanizsa	40	Nagyszentmiklós	30	Szanád	44
Csanád	40	Mecseh	13	Koke	40
Jarmada	10	Velich	18	Szent Miklós	30
Perjámos	20	Palath	10	Padé	20
Viget/Sziget	4	Zombor	15	Igios	30
Egres	7	Gyála	35	Morotva	6
Szt. Péter	16	Keresztúr (Ó)	4	Jari	16

(Forrás: SZENKLÁRAY 1879: 21.)

1. térkép. A Csanádi kerület térképe (1721)

(Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/528/> [B IX a 619])

A négy lakott, de beazonosíthatatlan település és Morotva (amely már nem tartozott a Marosszöghöz) adatai nélkül a Marosszög 16 lakott helységében 341 lakóházat írtak össze (1. táblázat). A népsűrűség 1-2 fő/km²-re csökkent. A pusztulás mértéke az 1498. évi állapothoz képest mintegy 80%-os, azaz a 10–11 ezer fő körüli népesség kétezer fő körüli értékre olvadt, de az épített környezeti elemek (például lakóházak, utak, hidak stb.) is csak árnyékuk voltak korábbi

önmaguknak. Különösen súlyos volt a humán erőforrás-veszteség, hiszen két évszázad természetes szaporodása is semmivé vált, s a 15. század végén és a 16. század végén (1590) még a magyarság dominanciájával jellemzett régió⁶ a balkáni népcsoportok (elsősorban szerbek) domináns életterévé vált.⁷ A Maros folyótól délre eső terület a legsúlyosabb pusztulási zónába tartozott, ahol Zomboron kívül nem volt magyar többségű település, ott is mindössze 15 lakóházban 90-100 ember élhetett. A 15. század végi településhálózatból gyakorlatilag csak azok a települések maradtak meg, amelyek városi funkciókat birtokoltak (ezek esetében is a házak és a lakosság megfeleződött az 1570-es évek végéhez képest), illetve néhány falu, amelyek jelentősebb helyzeti energiákkal bírtak.

A lakatlan települések száma negyven fölé emelkedett, ezeket azonban differenciálni szükséges, mert a pusztásodás nem egyformán érintette őket, s e tekintetben két csoportra bonthatók.

Az *első csoportba* azokat a településeket soroltuk, amelyek csak egy-két korabeli forrásban szerepeltek (döntően a 15. századi oklevelekben), és minden más esetben lakatlan településként írták össze. A csoportba tartozó 20-21 település (*1. táblázat*) a 18. századi reorganizáció során sem éledt újjá. Azt feltételezzük, hogy az elnéptelenedésük és a pusztásodás a török hódítás nélkül is nagyobb részt bekövetkezett volna, azaz ezek a klasszikus pusztává vált települések. Ezek: Száz(egy)ház, Pordánymonostora, Boldogasszonyháza, Kemece, (Kis)sziget, Varsántó, Veres(egy)ház, Szilvaszeg, Örs, Veresdob, Baromlak, Terjén, Egyházaskér, Rázsán, Orosztelek, Temerkény, Csücsköd, Halászi, Harangod, Remete, Négy. A *második csoportba* azokat a településeket (25 db) soroltuk, amelyek minimum három korabeli forrásban szerepeltek (a török kori összeírásokban is), s elnéptelenedésük csak átmeneti. Ezek nem váltak klasszikus értelemben pusztává, s csak néhány évre vagy egy-két évtizedre váltak lakatlanná. Tipikus példája ennek (Kis)zombor, amely település lakói a tizenöt éves háború idején is elhagyták a falut, és Makóra költöztek (1596-ban a török is felégette a települést), s a veszély elmúltával visszaköltöztek, folytatva a természeti erőforrások gazdasági hasznosítását. A 17. században Zombor közel negyven évig (1609–1647) ismét lakatlan volt.⁸ Amint említettük, a felszabadító háborúk idején is gyakran előfordult a lakosság „futása”, azaz ideiglenesen lakatlanná vált a Marosszög településeinek e csoportja. Ezek: Szőreg, Szentiván, Deszk, Klárafalva, Rabé, Béb, Kis-Gyála, Térvár, Kökényőr, Dédénszeg, Ladány, (Erdős)palota, Törösd/Turusda, Fejéregyháza, Oroszlámos-monostor/Majdán, Mégy, Nagybesenyő, Pikina, Valkány, Kanizsamonostora, Hódegyház, Sárafalva, Telek, Figed, (H)armada. E települések nagy része a 18. században — egy-két évtizednyi lakatlanság után — újjáéledt, olykor korábbi lakóinak egy része is visszatért a környező városokból, például Szegedről, Makóról, Zentáról, Nagylakról stb., illetve új — általában nem magyar — betelepülők is érkeztek.

A 18–19. századi népességgyarapodás nagyságát a *3. táblázat* adatai alapján követhetjük nyomon. A II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálás szerint a Marosszög 32 lakott településén 37 325 fő élt, ami a népességszámban több mint tizenötszörös gyarapodás, de a lakott települések száma is megduplázódott. Mindez együtt járt a településhálózat meg-

⁶ Kocsis 2024.

⁷ Ács 1984.

⁸ Marosvári 2008: 210.

újulásával és az új horizontális és vertikális települési-térszerkezeti konfiguráció kialakulásával is.

3. táblázat. A Marosszög településeinek népességszáma (1784/87–1910)

Települések	Népességszám					Változás 1784/87–1870	Változás 1870–1910
	1784/87	1850	1870	1890	1910	%	%
1. Új-Szeged	67	582	843	1880: Szegedhez		1158,2	–
2. Szőreg	1410	2430	2661	3337	4052	88,7	52,3
3. Deszk	932	1964	2403	2729	2944	157,8	22,5
4. Klárafalva	86	234	331	430*	570	284,9	72,2
5. Ferencszállás	–	202	406	422	404	–	-0,5
6. Kiszombor	981	2586	3712	3994	4107	278,4	10,6
7. Ószentiván	–	354	973	1130	1472	–	51,3
8. Újszentiván	361	669	903	1300	1387	150,1	53,6
9. Térvár	107	174	243	1880: Újszentivánhoz		127,1	–
10. Kübekháza	–	–	1705	1927	1817	–	6,6
11. Gyála	1070	1838	2469	2823	2782	130,7	12,7
12. Rábé	172	322	431	456	478	150,6	10,9
13. Ókeresztúr	719	1532	2538	2677	3053	253,0	20,3
14. Oroszlámos	1307	1990	2999	3071	3538	129,5	18,0
15. M.majdány-Susán	275	688	750	715	758	172,7	1,1
16. Törökkanizsa	1157	1982	3329	3429	4938	187,7	48,3
17. Józseffalva	578	–	2450	2273	2967	323,9	21,1
18. Tiszaszentmiklós	1270	2860	3252	3279*	3530	156,1	8,5
19. Szanád	917	1766	2387	2183	2317	160,3	-2,9
20. Csóka	1191	2410	3652	3330	4245	206,6	16,2
21. Magyarpadé	–	–	1601	1600	1998	–	24,8
22. Szerb-Padé	787	1463	1668	1680	1641	111,9	-1,6
23. Feketető	514	660	870	897*	1101	69,3	26,6
24. Kanizsamonostor	–	366	542	401*	329	–	-39,3
25. Hódegyháza	–	1364	1776	1363	1848	–	4,1
26. Egyházaskér	–	–	738	848*	861	–	16,7
27. Óbéb	1020	1998	2872	3089	2494	181,6	-13,2
28. Batthyányháza	53	–	230	191*	155	334,0	-32,6
29. Magyarkeresztúr	173	758	615	673	687	255,5	11,7
30. Porgány	130	202	762	977	980	486,2	28,6
31. Keglevichháza	–	–	1071	1160	1191	–	11,2
32. Bolgártelep	–	–	546	681	725	–	32,8
33. Valkány	1800	4012	4204	4260	4809	133,6	14,4
34. Óbesenyő	3188	7740	7099	6331	5913	122,7	-16,7
35. Nagycsanád	2402	4600	5385	5585	5649	124,2	4,9
36. Óscsanád	999	1736	2059	1842	1538	106,1	-25,3
37. Nagyszentmiklós	5416	8306	9205	10340	10617	70,0	15,3
38. N.nagyszentmiklós	–	1606	1903	1971	1740	–	-8,6
39. Egres	1808	2596	3042	3491	3482	68,3	14,5
40. Sárafalva	2586	4236	3839	4188	3944	48,5	2,7
41. Németszentpéter	2026	4130	4180	3941	3572	106,3	-14,5
42. Perjámos	1823	3662	5215	5953	5348	186,1	2,6
Összesen	37325	74018	97871	100537	105981	162,2	8,3

(Forrás: Kókai 2021.)

Összegzés

A településhálózat változékony rendszer, amelynek nemcsak funkcionális differenciálódása, hanem a helyi és helyzeti energiái is átértékelődnek. A 18. század elején kezdődő reorganizáció nem a korábbi évszázadok teljes településhálózati rekonstrukcióját jelentette. A 16–17. századi folyamatok mind a népességszám, mind a települések vonatkozásában drasztikus változásokat eredményeztek. A lakosság 80%-a eltűnt, a települések 70%-a elpusztult. A településhálózat differenciálódott, melynek eredményeként a marosszögi települések két csoportba sorolhatók. Az első csoportot az állandóan lakott települések (ármentes térszínen) képviselték, melyen belül három kategória különíthető el. Az első a térszervező központok (például Csanád, Óbesenyő), a második a jelentős helyzeti energia potenciállal (például révátkelők: Szőreg, Zombor, Kanizsa, Csóka, Hódegyháza, Egres, illetve belső ereken hidak: Óbéb, Feketető stb.) rendelkezők alkották. A harmadik kategóriába jelentős helyi energia potenciállal (például ármentes térszínnek, igen jó talaj-adottságok: Gyála, Ókeresztúr, Tiszaszentmiklós, Szanád, Perjámos, Nagyszentmiklós, Szentpéter stb.) rendelkező települések kerültek. A második csoportot az ideiglenesen lakott települések (zömmel a magasártéren helyezkedtek el) alkották. A csoporton belül két kategóriára bonthatók a települések. Az elsőbe azok a falvak tartoznak, amelyek néhány évtizedes lakatlansággal (25 db) rendelkeztek, míg a másodikba a klasszikus értelemben vett puszták tartoztak, amelyek néhány évtizedes lakottsággal (20–21 db) bírtak.

Szakirodalom

Ács Zoltán

1984 *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth.

CsÁNKI Dezső

1890 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I*. Budapest.

ENGEL Pál

2000 *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

FRISNYÁK Sándor

1992 Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és –átalakítás értékeléséhez). *Borsodi Földrajzi Évkönyv*, 5–19.

1994 A tájak és az emberi tevékenységi formák. In VIGA Gyula (szerk.): *Megyekönyv*. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés, 9–44.

2012 *Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs: Nyíregyházi Egyetem Turizmus- és Földrajztudományi Intézet — Bocskai István Gimnázium.

F. ROMHÁNYI Beatrix — PÖDÖR Andrea

2015 Kolostorhálózat — településhálózat — népesség. *Történelmi Szemle* 57, 1–49.

KÁLDY-NAGY Gyula

- 2000 *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása.* (Dél-alföldi Évszázadok 15.) Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

KOCSIS Károly

- 2024 A Kárpát-medence magyar népessége a tizenöt éves háború előestéjén (1590). In KÓKAI Sándor — CSÜLLÖG Gábor (szerk.): *Táj, társadalom, kultúra. Tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára.* Nyíregyháza—Budapest: Nyíregyházi Egyetem Turizmus- és Földrajztudományi Intézet — MTA Társadalomföldrajzi Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, 284–303.

KÓKAI Sándor

- 2002 A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII–XIX. században. In FÜLEKY György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. IV. Tájérténeti konferencia.* Gödöllő: Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány — Szent István Egyetem, 210–223.
- 2010 A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18–19. sz.). In PÁL Ágnes (szerk.): *Dr. Moholi Károly emlékkötet.* Szeged, 167–177.
- 2016 A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18–19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4/1, 84–107.
- 2021 *A Marosszög történeti földrajza (1718–1918): A táj- és erőforráshasználat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig.* Nyíregyháza—Kiszombor: MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága.

MAROSVÁRI Attila (szerk.)

- 2008 *Kiszombor története I.* Kiszombor.

RÁCZ Lajos

- 2021 A kis jégkorszak haszonélvezője. In KERN Zoltán et al. (szerk.): *Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 183–199.

SZENTKLÁRAY Jenő

- 1898 *A csanád-egyházmegyei plébániák története.* Temesvár.
- 1879 *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből: 1779-től napjainkig, tekintettel a II. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre.* Temesvár.

*The Destruction of the Settlement Network in Marosszög
in the 16th and 17th Centuries*

The image of a dense network of settlements unfolds from the 15th century, forming a complex whole in unity with the network of smaller market towns and monasteries. The region, which includes about sixty settlements, was dominated by small villages. The spatial processes of the 19th century were determined by the Turkish conquest, which took place in 1551, with the capture of the town and castle of Csanád. According to the censuses of the Turkish-era defteres (1567, 1579), the region lost 40% of the population in one generation, and 25-30% of the settlements became uninhabited. The destruction increased to an unprecedented extent during the Fifteen Years' War, and by the end of the 17th century the population and the number of settlements fell to 20-30% of the value at the end of the 15th century, i.e. barely 18-20 settlements remained inhabited, sometimes only with some houses. The average population density decreased from 8-9 per km² in 1498 to 1-2 per km² by the beginning of the 18th century. The extent of the destruction of the settlements was influenced by the revaluation of natural resources, local and situational energies, and the fact of the Turkish conquest. The desolation was accompanied by a change of population, as a result of the Hungarians lost significance and space, and the Balkan ethnic groups came into a dominant position.

A bajviadal helye

— A pusztaság mint a szenvedés és élettelenység helye a régi magyarországi prédikációkban

Maczák Ibolya

ELKH—PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

— PhD, irodalomtörténész, tudományos főmunkatárs

Pusztaság és prédikáció

Írásomban a régi magyarországi prédikációk pusztasággal kapcsolatos alakzatait vizsgálom motívumtörténeti megközelítésben. A témakört ezért elsősorban a műfaj ismeretében az egyes prédikációkhoz kapcsolódó bibliai textusokhoz révén célszerű feldolgozni — a következőkben ismertetendő két, egymással szorosan összefüggő okból.

Az 1800 előtti magyarországi prédikációkat a bibliai szövegek használatának módja szerint több csoportra osztja a szakirodalom.¹ Ezek közül legismertebbek az adott alkalomra (vasárnapra, ünnepre) rendelt, perikópákat magyarázó postillák (prédikációgyűjtemények). Ezeknek alcsoportját képezik az egy-egy ünnepkörre (azaz nem a teljes egyházi évre) készített prédikációk. Egy másik, a protestáns irodalomban igen jelentős forráscsoportot a lectio continuán, azaz a folyamatos olvasáson alapuló bibliamagyarázó prédikációgyűjtemények, amelyek egy-egy bibliai könyv teljes szövegét értelmezik az első verstől az utolsóig, külön beszédekre osztva az egyes részeket. Ezek alváltozatának tekinthetők azok a gyűjtemények, amelyek nem egy teljes bibliai könyvvel, hanem csak egy vagy több fejezetre (caputra) terjedő, hosszabb bibliai részlettel foglalkoznak.² (Ezeket kívül ismert még az alkalmi — elsősorban temetési — beszédek vagy beszédgyűjtemények csoportja, amelynek beszédei szabad textusválasztáson alapulnak, valamint az egyes hittételekről, teológiai kérdésekről szóló, bibliai textuson alapuló prédikációk kategóriája is.)³

A fentiek közül több csoport megtalálható a katolikus anyagban is. Az úgynevezett lectio continuán (vagyis a folyamatos olvasáson) alapuló bibliamagyarázó prédikációgyűjtemények viszont — eddigi ismereteink szerint — teljességgel hiányoznak onnan. Ennek minden bizonynyal a kálvini hagyomány, valamint az lehet az oka, hogy az ilyen típusú beszédek egy jellegzetesen protestáns „találmány”, az úgynevezett *genus didascalicum*, vagyis az oktató beszéd mű-

¹ HELTAI 2008: 50–51.

² VARGA 1816: 276; KUSTÁR 2018: 22; GYÓRI 2018: 252–253; SCHUBERT 2016: 273–276.

³ HELTAI 2008: 50–51.

faji követelményeinek megfelelően íródtak.⁴ Ennek értelmezéséhez tudnunk kell, hogy az ókorból örökölt hagyományos osztályozás szerint a tudományos igazság feltárása és közlése eredetileg nem tartozott a retorikához; ezekkel a kérdésekkel a dialektika tudománya foglalkozott. Változást ebben először a protestáns irodalmi műfajokra alapvető hatást gyakorló Philipp Melanchthon 1525-ben megjelent *Institutiones rhetoricae*⁵ című munkája hozott, melyben a szerző kiegészítette a retorika tudományát a tudományos ismeretek közlésének kommunikációs szabályaival, a beszédnemek közé negyedikként beemelve a genus didascalicumot. A prédikáció műfaja alapvetően természetesen a teológia tudományának tárgykörébe tartozott, Melanchthon újítása elsősorban az úgynevezett világi tudományok eredményein alapuló egyházi beszédek csoportjának elkülönítését jelentette. Így ebbe a kategóriába tartoznak például azok a bibliamagyarázó prédikációk (illetve prédikációgyűjtemények) is, amelyek szerzői például a nyelvtudomány (elsősorban az etimológia) eszközeivel végeztek szentírásmagyarázatot. Míg a 16. században a genus didascalicum eszméjének megfelelően szinte kizárólag szaktudományos elemekből épültek fel a protestáns prédikációk, az 1600-as években egyre gyakoribbá vált az exemplumhasználat is. Dömötör Ákos ezt összefüggésbe állította a szentírásmagyarázat újabb, 17. századi irányzataival is. A protestáns exemplumok ugyanis — Dömötör szavai szerint — „az új keresztyén értékrendszer kialakítását tűzték ki feladatul a *Biblia* újraértelmezésével. Céljuk a régi, reformáció előtti keresztyén hagyomány felújítása és részben megőrzése volt.”⁶ Ennek következtében a bibliamagyarázó prédikációgyűjteményekben is egyre nagyobb teret kaptak az exemplumok, példázatok.

A fentiek összefoglalásaként tehát elmondható, hogy a régi magyarországi protestáns beszédekben tehát akkor esik szó pusztáról, ha ezt a prédikációhoz — a perikóparend, vagy a lectio continua által — kapcsolódó szentírási szöveg lehetővé teszi. Ha tehát pusztával kapcsolatos beszédeket keresünk, célszerű megvizsgálni, hol és milyen kontextusban szerepel ez a *Bibliában*, mikor jelenik meg a perikóparendben — és mindenekelőtt: mit jelent a puszt a *Szentírásban*.

Palesztinában ugyanis nem homok-, hanem sziklasivatag a puszt (desertum), ahol elsősorban a csapadék hiánya az oka annak, hogy a növényzet gyér, helyenként csaknem teljesen hiányzik. Ugyanakkor elmondható, hogy a vegetáció (például a *Bírák könyvében* szereplő bogáncs, vagy a Jeremiásnál olvasható tövis: Bír 8,7.16; Jer 17,6) jórészt a harmattól függ. Ugyanakkor a *Biblia* szerzői számára a puszt lakatlan (*Jób* vagy *Jeremiás könyvében*), elhagyatott (Ézsaiásnál), nincs rajta növényzet (*Jeremiás próféta könyvében*), kietlen (MTörv 32,10), kiaszott és víztelen (Ézsaiásnál, Ozeásnál). Sötét (Jeremiás szerint) és veszélyes, hiszen démonok, a vadszamár és más vadak lakják (*Jób*, Ézsaiás, Jeremiás írásaiban). Ugyanakkor az *Ószövetségben* a puszt Isten megjelenésének és az Istennel való találkozásnak, különböző csodáknak, a szövetség megkötésének, a törvény átadásának éppúgy színtere, mint a hűtlenség miatti büntetésnek. Ozeásnál és Jeremiásnál a pusztai tartózkodás Jahvének és népének az első szeretet, a zavartalan harmónia és hűség ideális ideje. Az *Újszövetségben* Keresztelő János, Jézus és Pál

⁴ KECSKEMÉTI 1994: 50–76; KECSKEMÉTI 2007: 117–227.

⁵ „Hoc tempore vel maximam usum in ecclesiis habeat, ubi non tantum suasoriae conciones habendae sunt, sed multo saepius homines dialectorum more, de dogmatibus religionis docendi sunt is ea perfecte cognoscere possint.” KRESLINS 1992: 51.

⁶ DÖMÖTÖR 1991: 9.

is a pusztába megy, hogy felkészüljön hivatására, imádkozzon és kísértést szenvedjen. A pusztában várják a Messiás eljövetelét, a *Jelenések könyvében* oda menekül az Asszony, akinek Isten jelölte ki ezt, hogy biztonságban lehessen a sárkánytól.

A későbbiekben az Egyház életében az üldözések idején a pusztá az aszkéták és szerzetesek életének ideális helye volt, hiszen biztosította a teljes szabadságot, melyben megvalósítható az Istennek tetsző élet. Az ember itt búcsút mondott a világnak, hogy az eljövendő élet felé forduljon. Ezért is tekintették a tökéletességért vívott harc helyének, ahol e küzdelem árán az ember „angyali életet tud élni”.

A fenti kiragadott példák is jól mutatják, hogy a pusztá meglehetősen összetett kép, és a *Bibliában* (és az egyházi hagyományban) is sokféle (olykor egymásnak ellentmondó) jelentést kap — nemcsak az értelmezés szempontjából, hanem akár a képek szintjén, flóráját-faunáját tekintve is. Az egyik utalás szerint nincs benne állat, a másik szerint tele van veszedelmes ragadozókkal. Az egyik szerint nincsenek benne növények, a másik szerint ami van, az kevés és gyér vagy éppenséggel veszélyes (gondoljunk a már említett tövisekre). E kétféle (a prédikáció műfajával és a bibliai hermeneutikával) összefüggő értelmezési lehetőségek tükrében érdemes tehát a régi magyarországi prédikációk pusztaképeit vizsgálni.

Pusztaság és perikóparend

Az egyházi évet illetően a Keresztelő Szent Jánosról szóló adventi vasárnapon, a Jézus pusztai megkísértéséről szóló szakaszban (Quadragesima vasárnap, illetve böjt első vasárnap) esik szó a pusztáról, pusztaságról. A téma kapcsán érdemes figyelembe venni Alvinczi Péter legjelentősebb kortársa és vitapartnere, Pázmány Péter hasonló időszakban keletkezett prédikációgyűjteményének vonatkozó jegyzését is:

„Pünkösöd-után Advent-ig, Huszon-nyolcz Vasárnapnál töb nem lehet: sem keveseb Huszon-háromnál. Utolsó Vasárnapon, mindenkor a' Pusztaság iszonyuságárúl-való Evangeliumot olvassuk.”⁷

Ennek megfelelően az ő beszéde is erről szól a *Máté evangéliuma* nyomán: „Mikor látangyátok a' pusztaságnak iszonyuságát”⁸ A kapcsolódó szövegrész azonban inkább az apokaliptikához, mintsem a pusztaleírásokhoz kötődik. A perikóparend kötöttségei azonban nem jelentenek feltétlenül egységes szövegkezelést: a „Szenci Molnár-féle négy posztilláskönyv”⁹ protestáns beszédei között kétségtelenül jelen van a pusztá képének teológiai magyarázata, de ez nem feltétlenül a természettudományos leírást jelenti.

⁷ PÁZMÁNY 1636: ((?))2v.

⁸ PÁZMÁNY 1636: ((?))2v.

⁹ Közismert Szenci Molnár Albert azon meglátása — a *Postilla Scultetica* (Oppenheim, 1617) ajánlásában publikálta —, melyben arról írt, hogy négy magyar nyelvű posztilláskötetet ismer, nevezetesen Kulcsár Györgyét, Bornemisza Péterét, Telegdi Miklósét és Beythe Istvánét, melyek közül „az elsőtől kiválva, alig méltóc az többi, hogy uyjobban ki nyomtattassanac, mivelhogy azonközben soc bölcz emberektől deakul és egyéb nyelven sockal hasznosb Postillác irattattac”. SZENCI MOLNÁR 1617: 8.

Alvinczi Péter 1633-ban és 1634-ben Kassán nyomtattatta ki körülbelül harmincéves prédikatori pályáját lezáró postilláit. A költségeket minden bizonnyal a kötet ajánlásának címettje, Alvinczi utolsó éveinek patrónája, Thelegdi Anna, Nyáry István felesége viselte. Heltai János szerint Alvinczi műve „a Tiszán inneni egyházkerületben számíthatott elsősorban érdeklődésre, de olvasottsága szélesebb körben is kimutatható”.¹⁰ Annál is inkább, mivel maga I. Rákóczi György népszerűsítette.¹¹ Bizonyíthatóan a fejedelem kedves olvasmányai közé tartozott Alvinczi munkája, tudható, hogy táborában „rendszeres bibliaolvasással, valamint Alvinczinak az adventtől pünkösdig tartó időszakra kiadott vasárnapi és ünnepi postilláinak tanulmányozásával múlatta az estéket”¹² — olvasásukról bejegyzései is tanúskodnak.¹³

Heltai János megfogalmazása szerint „Alvinczi prédikációi [...] jelentős állomását jelentik a magyar széppróza és intellektuális értekező próza fejlődésének.”¹⁴ Ennek az is oka lehet, hogy Alvinczi prédikációiban egyaránt megtalálhatók a *genus didascalicum* oktató-magyarázó elemei, valamint a Dömötör Ákos által jegyzett exemplumok, történetek. Annál is inkább, mivel erre a gyűjteményre is igaz, hogy „[...] többféle funkcióban is használták. Elsősorban a prédikálás megfelelő színvonalát akarták biztosítani velük.”¹⁵ Szerzőjük arra is utal, hogy munkáját az alacsonyabb képzettségű lelkészek segédeszközének is szánta. A gyűjteményben található beszédek szükség esetén akár fel is lehetett olvasni, részben ezért található benne egy-egy vasárnapra több prédikáció is — erre terjedelmük is alkalmassá tette őket. Szerzőjük előszavában megjegyzi, ügyelt arra, hogy beszédei ne nyúljanak negyven-negyvenöt percnél hosszabbra, nehogy a hallgatókat eluntassák.

Alvinczi Péter kétkötetes posztilláskönyvében is az említett, Pázmány-jegyzésekhez hasonló jelenséggel találkozunk, hiszen a gyűjteménye végén található a pusztával kapcsolatos evangéliumi szakasz — igaz, az ő esetében az utolsó előtti (és nem a Pázmány által kívánatosnak tartott utolsó), Pünkösöd utáni XXV. vasárnapra rendelt beszédben szerepel a Máté-evangélium huszonnyedik részének tizenötödik versétől kezdődő része („[m]ikor annakokáért látandgyátok az pusztulásnak útálatosságát [...]”¹⁶). Abban is hasonlít Alvinczi szövege Pázmányéra, hogy a bibliai szakasz apokaliptikus értelmezésére helyezi a hangsúlyt, s nem magyarázza a puszta fogalmának mibenlétét. Ugyanakkor ismeretesek olyan prédikációi a protestáns szerzőnek, jelesül a Quadregesima vasárnapra rendelt hét beszéd, amelyben ezt a *genus didascalicum* szabályának megfelelően magyarázza — természettudományos értelemben is.

Alvinczi *Postilláiból* már korábban is megjelent két rövidebb részlet: *Egy Rövid Vti Praedikativ, Viz Kereszt vtan. Harmadik Dominicából*¹⁷ és *Qvadragesima Vasarnapra tartozo szent*

¹⁰ HELTAI 2008: 53.

¹¹ „Fejérvárról Koncz András oda fog három láda könyvet küldeni, kettes részen Püspök uram Postillája (egyházi beszédei) egyikben-egyikben 100 exemplár; ennek egyik ládáját számon adassad Pécsvárady uram kezében, parancsold meg, osztassa el ő kegyelme ajándékokon ezeket Buda, Kecskemét, Körös felé való, religiönkon levő ekklézsiákban, úgy, hogy ne az papé, hanem az falukban vagy városokban levő ekklézsiáé legyen, ha szintén az papok az szokás szerint változnának is, de a könyvek azoktól el ne idegenedjenek azoktól az helyektől, ahova rendeltetnek. Valamennél nevezetesebb faluk, városok vannak az hódoltságón, mindenikbe küldjön ő kegyelme, ha mi azoktól megmarad, az pártiumba ossza szét.” SZILÁGYI 1875: 99.; vö. FARKAS 1894: 822.

¹² OLÁH 2019: 233.

¹³ OLÁH 2019: 231.

¹⁴ HELTAI 1989: 250.

¹⁵ HELTAI 2008: 51.

¹⁶ ALVINCZI 1634: 507.

¹⁷ ALVINCZI 1632a.

*Evangeliumnak magyarazattya hét Prædicatiu szerént.*¹⁸ Ez utóbbi szövegcsoport a címlap tanúsága szerint 1628-ban keletkezett, és 1632-ben nyomtatták ki. E gyűjtemény kiadástörténete önmagában is fontos műfaji sajátosságokat rejt magában, hiszen bár a cím (vagyis az utalás a Quadragesima vasárnapra) egyértelműen posztillára utal, a szöveg (miután Jézus pusztában való megkísértésének történetét magyarázza a Máté-evangélium alapján) a lectio continuán alapuló gyűjteményt tételez. Erre utal a kötet patronájához szóló ajánlásban is:

„Az poenitiának pedigh nagy segide az igaz böjt, mely két képen forogh veszedelemben, némellyek in excessu, annyit tulajdonitnak neki, hogy Isten elöt kedvetlené teszik, némellyek in detectu, mindenestöl el ölttyák, és így ez miat az poenitentia is magában erőtle-
nedik, az urnak penigh haragja, az poenitentia tartatlanságer, naponként az mint láttyuk gerjedez. Erröl ez mostani böjti napokon gondolkodván, és látván, hogy az naponként valo szóbeli intés az halgatoknál, az szo zengésel egyyüt csak el múlik, ez mi kereszténi tisztünkrol, az igaz böjtröl, itt az Cassai Magyar Ecclesiában hét Praedikatiucskában foglalt tanításomat, akarám írásban hagynom, az Quadragesima Vasárnapi szent Evangeliumnak Magyarazattya szerént, az mint bötü hozta. Ez is okúl járúlt ez mellé, hogy az Pápás atyafiak ezidöben tettetes böjtöt üzven, minket az böjtnék ellenséghinek vádolnak lenni, és ezel némely együgyüveket ámitnak.”¹⁹

A megjelentetésnek tehát olyan — felekezeti, hitvitákkal összefüggő — okai is voltak, amelyek tematikus gyűjtemény (sőt, vélhetően a későbbi terminológia szerinti konferenciabeszédek gyűjteményének) létrehozását tették szükségessé.

A bibliamagyarító prédikációgyűjtemények ugyanis bizonyos esetekben egy-egy teljes szentírási könyvet magyarítottak, máskor csupán egy-egy könyv egy vagy több kiragadott fejezetét.²⁰ Vagyis a kiadványtípus változásával műfajváltásról is beszélhetünk. Ez pedig bizonyos értelemben a *Postilla* megjelentetésével sem változik: igaz ugyan, hogy a hét beszéd elhelyezése alkalmazkodik a perikóparendhez, de a kapcsolódó beszédek szokatlanul nagy száma mégis kiemeli a beszédcsoport különös jelentőségét.

Alvinczi Péter Quadragesima vasárnapra írt beszédei

A kötet főrésze tehát a negyvenedvasárnap böjtről szóló evangéliumát (Máté 4,1–12) magyarázza hét prédikációban. Ebben címének tanúsága szerint „megh tezik az kisirtet miben ályon, az Bójtnek igaz értelme mi légyen, és az Angyali szolgálatról mit kellyen érteni”. A beszédek után két kérdésre válaszol: „Miből vettek testet fel az angyalok? Vagyon-e minden embernek külön-külön angyala?”

Jól érzékelhető (például a kiadvány megjelenéséből, oldaltükréből, tipográfiájából), hogy Alvinczi itt elsősorban szöveget elemez (lectio continua szerint), és él a genus didascalicum

¹⁸ ALVINCZI 1632b.

¹⁹ ALVINCZI 1632b: A3r.

²⁰ HELTAI 2008: 51.

használatával. A pusztát ő úgy értelmezi, mint „minden emberektől elhagyatott üres helyet” — amely ezt a világot példázza:

„Ezekből-is világosan ki jö, mit kellessék itilnünk ez világhnak álapattya felöl: Ez világh, tövisekel, kö sziklálak, nagy hegyekel, rút férgekkel raot pusztá.”²¹

Az evangéliumi szakaszt értelmezve a pusztá fogalmát tipográfiai eszközökkel (verzál betűtípussal) kiemelve a következőket írja Alvinczi:

„Negyedik cickelye ez INDESERTVM: Az az: az pusztában, ez jelenti az baj viadalnak helyét, mely az szónak tulajdonsága szerént annyit teszen mint minden emberektől el hagyattatott üres hely. Példázat képen penigh támasztya előnkbe ez világhi állapotot, melyben az kisirtetnek szeleinél, üldözéseknek háboruinál, és gonosz kívánságoknak szél veseinél egyebet nem látunk, nem tapasztalunk.”²²

Az értelmezés során az eredeti fogalom „szótári” magyarázatát a közvetlen, természetrajzi értelmezéssel folytatja:

„Az mint penigh az pusztákban nagy hegyek, kösziklák, kegyetlen mérges álatok, nagy magasan fel nőt fák, és barlangok szoktak lenni: Igy ez világon, nagy hegy módgyára tetetes hatalmasok: kö sziklákhoz hasonló vakmerő engedetlenek; Cédrus fához hasonló fen láto, az, az, fel fualkodot kevélyek: Otsmán férgekhez hasonló rút bűnösök: Minden Tigrisnél és Leopárdnál, kegyetlemb tyrannusok: Végezetre, akar mely mélységes sötét barlangnál homályosb és álnakabb gondolatú, szívü emberek, vadnak el annyira, hogy ez világh, méltán és igazán visellye az pusztai nevet.”²³

Ez az allegória szoros összefüggésben áll a már említett, Dömötör Ákos által kutatott protestáns prédikációk új irányzataival.

Annál is inkább, mivel Alvinczi ismeri a hivatkozott „pusztá irodalmat” — azaz azokat a szentirási történeteket, ahol a pusztá fordul — így katalógusszerűen felsorolja az áldozatra készülő Izsákot, a halálán lévő Izmaelt és a pusztában bőjtölő Illést:

„Láttyuk Isákot az pusztában áldozatra készülni. Láttyuk Ismaelt azon pusztában halálához közelgetni. Láttyuk Illyést negyven napon és etzakán, éhen szomjan az pusztában lakozni. Egy summában láttyuk az réghi példázatoknak valóságát.”²⁴

Az idézett részből az is kitűnik, hogy a motívumsor retorikai-teológiai magyarázatát miként adja meg Alvinczi: megfogalmazásából kitűnik, hogy Jézus pusztai megkísértése egyfajta sajátos „összefoglalása” a korábbi pusztában történt üdvtörténeti eseményeknek.

²¹ ALVINCZI 1632b: C2r.

²² ALVINCZI 1632b: Cr.

²³ ALVINCZI 1632b: Cr.

²⁴ ALVINCZI 1632b: Cv.

Pontos forrásait nem sikerült kimutatni, de az jól érzékelhető, hogy a pusztá bibliai jelentésrétegeit tudatosan használta fel Alvinczi. Akkor is, amikor tudatosan veti össze a „szépen diszponált” Édenkerttel, illetve a mennyei boldogsággal:

„Segit penigh, ez világtól való magunk el fogására, ha egybe vettyük ez világhnak pusztájával, amaz gyönyörűséges Edennek kertét, melyből az mi eleink ki üzettettek vala, lasad mellyikben kel inkább gyönyörködnöd: Az pusztábané, melytől az természet vgyan iszonyodik, avagy az szépen diszponált kertben?”²⁵

A metafora konkrét értelmezésén túl Alvinczi szövege egyéb értelmezési lehetőségeket is felkínál:

„Továbbá, ha ez nevezetet tulajdon saját jegyzésébe vesszük, úgy-is vagon miről gondolkodgyunk, mert az tellyesedet bé, az mit az ő Testamentombeli ceremonia példáz vala, midön az fő pap az egész Israel fiainak büneiért áldozatot töt [...] mind két kezét az baknak fejére tötte, és az egész Israel népének bünéről vallást töt, és mind annak fejére rakta, és az pusztába küldvén ott el bocsátotta. [...] Az, az: Eo reá tévé azer mindnyájunknak álnokságát. Es hogy az pusztában mindnyájunk képébe az késértövel szemben szálana, és azt megh gyözné, az mint az szent Evangeliom jelenté.”²⁶

Mint látható, Alvinczi lényegében a világ, illetőleg a földi élet allegóriájaként értelmezi a pusztá fogalmát. Ez akkor érzékelhető igazán, amikor annak egy sajátos jelentésrétegéről beszél, a következőképpen:

„[h]a azon bötü szerént való értelmébe vesszük az Désertumot, az pusztát, melyben Christus Vrunk böjtölt, nem jóé ki *vita solitaria* az Remeteség?”²⁷

Retorikai szempontból különösen érdekes Alvinczi válasza a saját maga által feltett kérdésre:

„Itten hoszszú disputátiót nem inditok azok ellen, kik a remeteséget commendállják, követik-is, mindez locusból, mind az keresztelő Iános pusztában való lakozásából vöt argumentumokkal.”²⁸

Önmagában érdekes és fontos, hogy locusokra utal és egy másik ismert, pusztát idéző bibliai részre — az ádventi időszak kedvelt szentírási szakaszára, Keresztelő Szent János pusztai életére utalva. Alvinczi itt a *genus didascalicum* jegyében a Traianus-, Maximinos- és Diokleciánusz-féle keresztényüldözésre (azaz történelmi ismeretekre) hivatkozik, meglátása szerint akkor alakult ki a remeteség — amely egyben a kísértésre ad lehetőséget. Annak ellenére, hogy a beszéd fő kiindulása épp egy olyan szentírási rész, amelyben Krisztus sikerrel veszi fel a harcot

²⁵ ALVINCZI 1632b: C2r.

²⁶ ALVINCZI 1632b: Cv.

²⁷ ALVINCZI 1632b: C3r.

²⁸ ALVINCZI 1632b: C3r.

a pusztában a kísértővel szemben, Alvinczi egy olyan példázatot mond, amelyben éppenséggel egy remete nem képes legyőzni a Sátán fondorlatait — az úgynevezett „remete megöli az apját” motívummal él. A középkori keresztyén egyházi irodalomból ismert, a régi cseh vallásos irodalom, valamint a német protestáns egyházi írók által felhasznált történetet Dömötör Ákos Andreas Hondorff *Theatrum historicum, sive Promptuarium exemplorum* című, 1607-ben megjelent munkájára vezeti vissza.²⁹

Összességében tehát jól érzékelhető, hogy Alvinczi a pusztaértelmezések minél tágabb körét igyekezett megragadni prédikációiban. Látható, hogy vizsgált szövegeiben (amint más munkáiban is) a hagyományos protestáns írásmagyarázaton kívül pusztaértelmezéseihez is elsősorban locusgyűjteményt használt: a puszta fogalmát számos síkon — így teológiai és allegorikus — szempontokból is értelmezve. Negyvenedvasárnapra szóló prédikációinak elemzése tehát éppúgy képet fest a puszta biblikus szempontú, korabeli értelmezéséről, mint a 17. századi protestáns prédikációk műfaji és szövegalkotási sajátosságairól.

Felhasznált irodalom

ALVINCZI Péter

1632a *Egy Rövid Vti Praedikativ, Viz Kereszt vtan. Harmadik Dominicából, mely löt Szepes Vármegyében Tepliczén.* Kassa, RMNy 1535.

1632b *Qvadragesima Vasarnapra tartozó szent Evangeliomnak magyarazattya hét Prædicatiu szerént,* Kassa, RMNy 1536.

1633 *Postilla azaz egymás utan koevetkezo praedikativk. Az urnapi Szent Evangeliumok szerént roeövid magyarázatockal.* Kassa, RMNy 1566.

1634 *Következik az postillanak masodik resze. Melyben foglaltatnak az nyari praedicatiuk Szentháromság vasárnaptúl fogva advent első vasárnapig.* Kassa, RMNy 1583.

BEYTHE István

1584 *Eztendo altal valo vasarnapi epistolák, magyarázattyokkal.* Németújvár.

BORNEMISZA Péter

1584 *Predikatioc egész esztendő altal minden vasarnapra.* Detrekő—Rárbok, RMNy 541.

DÖMÖTÖR Ákos

1985 A példázatok természetrajza a protestáns szentbeszédekben. *Theologiai Szemle* 28/1, 15–21.

1991 Margitai Láni Péter példázatainak eredete. *Könyv és Könyvtár* 16, 9–18.

1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

FARKAS József

1894 Lorántffy Zsuzsánna. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 37, 822–824.

| ²⁹ DÖMÖTÖR 1992: 162; DÖMÖTÖR 1985.

GÁL Lajos

1939 *Geleji Katona István igehirdetése*. Debrecen.

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő

2011 Alvinczi Péter nyelvhasználatáról. In KECSKEMÉTI Gábor — TASI Réka (szerk.): *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Miskolc: ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 157–163.

GYŐRI L. János

2018 Az Ószövetség szerepe a 16–17. századi magyar református prédikációkban. In KUSTÁR Zoltán — NÉMETH Áron (szerk.): *Az Ószövetség és a reformáció. Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 237–251.

HELTAI János

1989 Alvinczi Péter pályája. In ALVINCZI Péter: *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*. (Bibliotheca Historica.) Vál., tan., jegyz. HELTAI János. Budapest: Európa.

2008 *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Budapest: Universitas.

KECSKEMÉTI Gábor

1994 Genus dicendi — genus docendi. Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban. In KÁRPÁT, Paul — TARNÓI László (szerk.): *Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin*. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin, 50–76.

2007 A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói. In JANKOVITS László — ORLOVSZKY Géza (szerk.): *A magyar irodalom története*, I, Budapest: Gondolat, 117–227.

KOCSIS Attila

1985 „Az igaznak emlékezete áldott!?” *Theologiai Szemle* 28/3, 165–169.

KRESLINS, Janis

1992 *Dominus narrabit in scriptura populorum. A Study of Earh Seventeenth-Certury Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georghis Mancekus*. Wiesbaden: Harrassowitz.

KULTSÁR György

1574 *Postilla, az az evangeliomoknac, mellieket esztendő által a keresztyénec gyöleközetibe szoktac oluasni es hirdetni, predicatio szerint valo magyarázattia, az régies es mostani szent írásbéli doctoroknac írásokból*. Alsólendva, RMNy 334.

KUSTÁR Zoltán

2018 Kálvin János és az Ószövetség. In KUSTÁR Zoltán — NÉMETH Áron (szerk.): *Az Ószövetség és a reformáció. Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 21–38.

OLÁH Róbert

2019 Alvinczi Péter postillái I. Rákóczi György tábori könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 135, 230–234. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.230-234>

PÁZMÁNY Péter

1636 *A római anyaszentegyház szokasából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangeliomokról prédikációk*. Pozsony, RMNy 1659.

SZENCI MOLNÁR Albert (ford.)

1617 *Postilla Scultetica*. Oppenheim, RMNy 1144.

SCHUBERT, Anselm

2016 Humanismus und Reformation. Einführung. In DURST, Michaela (szerk.): *Handbuch der Bibelhermeneutiken. Von Origenes bis zur Gegenwart*. Berlin—Boston: De Gruyter, 273–276.

SZILÁGYI Sándor (szerk.)

1875 *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria 24.) Budapest.

VARGA István

1816 *Az Új Testamentomi Szent Irasoknak critica históriája és hermeneuticaja az exegetica theologia II-dik részének első darabja*. Debrecen.

The Place of the Tournament

The Desolation as a Place of Suffering and Lifelessness in Old Hungarian Sermons

In my paper, I examine the forms of old Hungarian sermons related to the wilderness, employing a motif-historical approach. The topic is primarily explored through the biblical texts associated with each sermon, with careful consideration of their genre. It can be clearly seen that Peter Alvinczi tried to make the interpretation of desolation as wide as possible in his sermons for the Quadragesima Sunday. For his interpretations of desolation, he primarily used a collection of loci, explaining the concept of desolation from several different perspectives, including theological and allegorical ones. Thus, his explanation of the scripture gives us an insight of both the contemporary interpretation of the Psalter from a Biblical perspective and the genre and textual characteristics of Protestant sermons in the 17th century.

A tanyai iskolák vége a Körös—Tisza—Maros-szögben

Öze Sándor

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történettudományi Intézet — DSc, intézetvezető egyetemi tanár*

„Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint a lakosság 2/3-ad része tanyán élt. Szám szerint a 3886 lakosból belterületen csupán 1299, a külterületen pedig 2587 ember élt. Az azóta eltelt 7 év alatt lényeges változás történt. A lakosság száma most 3168 fő, tehát csökkenő tendenciát mutat. Ennek oka elsősorban abból adódik, hogy a tanyán élő emberek egy része nem a belterületre költözik, hanem a már meglévő városi házukba. Az évszázados hagyománynak itt nagy szerepe van, ugyanis a kutasi ember még most is úgy mondja, ha Hódmezővásárhelyre megy, hazamegy. [Székkutas régi neve Vásárhelykutas.]

A Községi Tanács népszámlálási adatai szerint a belterületen él 1639 fő és külterületen 1529. 7 év alatt tehát gyökeresen változott a lakhely szerinti összetétel a belterület javára. A külterületen élő lakosok száma nem éri el a lakosság 50%-át. Ez 770-ből 445 tanya.

Azok az öregek, akik tanyán élték le egész életüket, a megszokott életritmust semmiért sem váltanak fel. A kis talpalatnyi föld, a kis megszokott fészek oda köti. Nem vágnak a csendesebb tanyai életből a zajosabb, de kényelmesebb, kulturáltabb falusi életbe. Ezek az igénytelenebb, konzervatívabb parasztok. Jóllehet anyagilag képesek volnának egy falusi ház építésére, de fizikailag nem érznek elég erőt a kivitelezéshez, így hát nem mozdulnak. Nem utolsó szempont a nagyobb jószág tartási lehetőség, amit különböző ösztönzőkkel kormányunk is nagyban támogat az utóbbi időkben. A megerősödni vágyó fiatalok egy része is a tanyai életet választja ideiglenesen. Azért, hogy majd néhány év múlva a jószág tartásból eredő jövedelemből építhessenek a faluban vagy városban. Ezek az emberek kivétel nélkül állandó munkahellyel rendelkeznek vagy a termelőszövetkezetben, vagy a község üzemeiben. Végül azok a lumpen családok rekedtek tanyán, akik helytelen életfelfogásuk miatt nem jutottak 5-ről a 6-ra. [...] Szerencsére ebbe a csoportba kevesen tartoznak.”¹

A cikket édesapám, Öze Sándor írta 1978-ban azok után, hogy előző évben ő lett a község iskolaigazgatója, és rábízták 8 tanyai iskola bekörzetiesítését. Ez azt jelentette akkor, hogy az ott lévő gyermekeknek a központi település iskolájában kellett helyet adni, étkezést biztosítani és mikrobuszokkal megoldani be- és hazaszállításukat. Ez több száz tanulót érintett. A tanítóknak, akik addig oktatták őket, lakhatás kellett adni, és a tantárgyfelosztásnál a tantestület

| ¹ ÖZE 1978: 12–13.

Pusztai táj a székkutasi tanyavilágból

profiljába kellett őket illeszteni. Mindez nagyon sok nehézséggel és gyakran emberi konfliktussal járt.

Székkutas a Hódmezővásárhelyi járásban 12 399 hektáros területével a megye legnagyobb közigazgatási területű községe, kiterjedése felülmúlja a vármegye összes (nyolc) nagyközségének területét. Tanyasi iskoláit 1980-ra végleg bekörzetesítették. Szülőhelyem, Vásárhelykutas [ma Székkutas] területének kilenc tanyai iskoláján: Kakasszék, Sóshalom, Szőkehalom, Csicsa-tér, Pusztafeketehalom, Hatablak, Csajág, Öthalom, Kispusztá példáján keresztül mutatom be a bekörzetesítési folyamatot. Az elemzés, már most tudom, kicsit személyes hangvételű, mivel ismertem ezt a tanítói gárdát életük minden apró részével, amely ma már az én életemet is alkotja; egy olyan elsüllyedt világot vizsgálok tehát, amelynek mára csak árnyékképei élnek.

Apámnak meggyőződése volt, hogy az a folyamat, amely megindult a tanyák felszámolásával kapcsolatban, visszafordíthatatlan, és a modernizáció az ott élő emberek javát szolgálja.² Jól ismerte ezt az életformát, ebben nőtt fel. Maga is Szentcsanaktelekre járt, a valamikor a török korban elpusztult település, Donáttornya³ tanyai iskolájába. Később a szentesi gimnáziumi évek után a Szegedi Tanárképző Főiskolán szerzett matematika–fizika szakos diplomát. 1961-ben elhelyezték édesanyámmal együtt a szülővárosától, Szentestől 25 kilométerre fekvő Székkutasra, amelyről, mint fentebb írta, valamikor Hódmezővásárhely tanyai települése volt. (Akkoriban kijelölt helyre küldték a pedagógusokat. Őket először a Bács-Kiskun megyé-

² „Összefoglalva: a külterületen élő lakosság élete sokat változott az elmúlt 8-10 év alatt. A végső megoldást a tanyák megszűnése jelenti majd, az, ha a kint élő emberek kulturáltabb, emberségesebb környezetben falun vagy városon telepednek le. Ez elsősorban rajtuk múlik. De ez a feltétele a korszerűbb nagyüzemi gazdálkodásnak is. Becslésem szerint még a századforduló előtt megoldódik a probléma.” „Az így megindult folyamat pozitív irányba halad [...] Az emberek belátják, hogy saját családjuk érdekében, gyermekeik iskoláztatása miatt változtatni kell életmódjukon. Ezek az emberek már kulturáltabb környezetbe vágnak.” Uo.

³ A tanyaközpontok nagyon sok esetben azoknak a településeknek a helyén jöttek létre, amelyek a török időkben elpusztultak. BLAZOVICH 1986.

Egykori tanyai iskola Szőkehalmon

ben fekvő Csengelére akarták helyezni, de a mindig intézkedő nagyanyám két kacsá élete árán, amit felpucolva szállított az ügyintézőnőnek, elérte, hogy a Szentesi járásban maradhassanak.)

A vásárhelyi puszta

25 kilométer, de más vidék, más ősök, más tájszólás, más szokások, még ha ugyanaz a forró dél-alföldi nap sütötte itt is a pusztát, és ugyanazt a paraszti életformát élték itt is az emberek. A tanyavilág ugyanis a török kiűzése utáni időkben szervesen kötődött mezővárosi környezetéhez. A mezővárosokhoz hatalmas lakatlan legelőterületek tartoztak. (Hódmezővásárhelyhez az országban a második legnagyobb külterület tartozott.) A városban lakó minden háztulajdonosnak joga volt ezen a területen annyi lábasjószágot tartani, amennyivel elbírt. Ez pedig attól függött, hogy a családnak mennyi munkabíró fiúgyermek volt. A legelőterület, a puszta adta a 19. század végéig a meggazdagodás lehetőségét, és biztosította ezeknek a városoknak a rohamos gyarapodását és életerejét. A pusztán így keletkeztek kezdetben az állatok őrzésére felállított szállások, majd pedig, mikor már a házastársak is kiköltöztek a férfiakhoz, a kényelmesebb lakhatást nyújtó tanyák.⁴

A kisgyermek kezdetben a biztosabb, jobb körülményeket nyújtó városi házban a nagyszülőkkel maradtak. (Hódmezővásárhelyen ezért hívják az apát apámnak és a nagyapát atyámnak ma is. Ő volt a nagycsalád feje.). Az unokák a városi házból jártak azután a helyi iskolába. (Gyermekként még szüleim is így jártak a család városi házából Szentesen iskolába.) A házat a nagyszülők halála után a legidősebb fiú örökölte, de kötelessége volt a család ifjúságának továbbra is szállást adni és az iskoláztatást biztosítani. Hétfévente vagy nagyobb ünnepekkor pedig a nagycsalád éjszakázását is neki kellett biztosítani, hogy az eladó sorban lévő lányok megmutathassák magukat a Dankó Pista által is megénekelte „vásárhelyi híros promenádon”.

| ⁴ ÖZE 2019: 13–51.

Ez a kétlakiság kulturális kapcsolatot is jelentett a várossal. Ezért mondták a kutasiak, mint ahogyan a cikkben is olvashattuk, hogy „hazamegyünk Vásárhelyre”.

A jobbágyfelszabadítás folyamánként a pusztát Hódmezővásárhelyen 1851-ben felparcellázták, majd a legelőt feltörték. A tanyán élő családtagok ezután végleg kinn maradtak, és elindult egy vagyoni, társadalmi differenciálódás, ugyanazon nagycsaládok egyes tagjainak pauperizálódása. A város szociális és oktatási intézkedésekkel próbált a leszakadó tanyasi rétegen segíteni.

Már a kiegyezés utáni Eötvös-féle 1868. évi 38. törvény cikk 47.§-a kimondja, hogy „a tanyai lakosok gyerekei oktatásáról azon községek kötelesek gondoskodni, melyekhez a tanyák tartoznak, és pedig: tanyai iskolák állítása által.” Hódmezővásárhely városa pedig a 19. század 80-as éveitől előirányozta, hogy annyi tanyai iskolát kell építeni, hogy 3 kilométernél ne kelljen többet gyalogolni a lakhelytől az iskoláig semelyik tanulóknak. Ez azonban soha nem valósult meg. (Még az én iskolás éveim alatt, az 1960–1970-es évek fordulóján is volt olyan fiú, aki 5 kilométerről járt be naponta, ami a hatéves kisgyerekeknek nagyon nehéz próba lehetett biciklijével hóban vagy a sáros dűlőutakon.) Az 1910/11-es tanévben 36 iskolában folyt a tanítás a hódmezővásárhelyi pusztán.⁵

Az első átfogó iskolarendezési terv a tanyai iskolákkal kapcsolatban 1924-ben Klebelsberg Kunó gróf nevéhez köthetően született, aki a Dél-Alföld szülöttjeként jól ismerte ezt a problémát. Három év alatt 8000 feletti iskolát építtetett, azokat tanítói lakással látta el. Ezek az iskolák is, akárcsak 19. századi elődeik, igényesek voltak, és egy magasabb kulturális fokot céloztak meg, mindenekelőtt az analfabetizmus felszámolását.

„Kútas”

Kutas, azaz hosszú ú-val ejtve, ahogyan ma is nevezik, „Kútas”, már a török korban létezett Pereskutas vagy Vereskutas névvel, melyet arról a gulyakútról kapott, amelyet éjjeli szálláshelyül a vásárra menőknek téglafalal körbekerítettek a rablók, a ló- és marhatolvajok ellen. Állítólag ezt a kerítést ugratta át Rózsa Sándor, bár ezt minden második alföldi falu elmondja magáról. Később, a 18. században egy csárda is épült a falon belül, amely magva lett a későbbi tanyaközpontnak.

Vásárhely-Kutast (Székkutast) mégis Gregus Máté alapította.⁶

A parcellázás utáni időben a szikes-homokos területeket felvásárló egyszerű parasztember gyümölcsöst telepített, szeszfőzdét hozott létre, majd ebből vagyonra tett szert. Azonban a tanyavilág szociális helyzetét sem tévesztette szem elől. A gulyakút mellé épült csárdához orvosi rendelőt építtetett, csendőr-ellenőrzőpontot, „laktanyát” telepíttetett, de hamar felépült a tanyaközpont két temploma, a katolikus és a református is. A tanári lakással, kerttel ellátott iskola udvarán ma is állnak a százados japánakácok, amelyeket József nádor honosított meg

⁵ SZALAHÁZY-VÍGH: Szakdolgozat. Köszönettel tartozom Vigh Mónikának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolára írt szakdolgozatát, amely pedagógusinterjúkat is tartalmazott többek között édesanyámtól, Öze Sándornétól, Szénásiné Mária nénitől, Némethné Marika nénitől, Orosz Imrénétől.

⁶ BAKK TAKÁCS 2009.

A téglafallal körbevett egykori településközpont Székkutason

Az egykori székkutasi tanyai iskola épülete

Magyarországon, és Vásárhelykutason (Székkutason) a 19–20. század fordulóján ültették végig vele az útmentét a vasútállomástól a templomig. Minden tanyai iskolában kötelező volt artézi kutat fúratni, hogy legyen a gyerekeknek és a környéknek egészséges ivóvize.

Gregus Máté Kutason rendezte meg az első népiíró-találkozót az 1920-as években, ahol több mint 20 író adott egymásnak találkozó a birkapörköltös bogrács mellett.⁷ Tőlük várta, hogy a Trianon utáni időkben a szétdarabolt ország pusztai közösségeinek kiutat mutassanak.

Gregus Máté fia, Máté azonban a háború után már nem tudta továbbvinni apja gazdaságát. Ma is megvan az az ÁVH-s terv, hogyan rejtsek el a disznóólban a fegyvert, amelyet azután megtalálhatnak, és ami miatt a gazdát és férfi családtagjait Kistarcsára internálhatják, vagy-

| ⁷ Uo.

nát, gazdaságát pedig államosíthatják. Az ilyen esetek miatt alakult meg ezen a vidéken a legnagyobb ellenállási szervezet, a dél-alföldi fehérgárda. A per során mintegy 1000 ember került az államrendőrség látókörébe a hódmezővásárhelyi, orosházi és szentesi tanyavilágból. A pernek két kivégzettje volt: a vezetők, Blahó János és a szintén pálinkafőzdés Kovács Imre.⁸

Vásárhelykutas 1950-től önálló tanácsal rendelkező községgé vált Székkutas névvel. Szocialista mintafaluvá akarták alakítani. Nagy sportpályát építettek „ifjúsági házzal” az itt rendezett Spartakiádoknak. Később itt épült meg az Alföld operájának nevezett József Attila Kultúrház hatalmas épülete. Az épület többnyire kihasználatlan volt. A falu rendezvényein, iskolai ünnepeken kívül kétszer egy héten mozi működött méretes színháztermében, amely télen fűtetlen volt. Kisgyermekként itt néztem a Várkonyi-féle *Egri csillagok* bemutatóját apám ölében, aki kezem és lábam bundasapkájában melegítette, mert majdnem megfagytam. De itt nézte a falu népe egy szekrény tetejére állított televízió az Orion űrhajó kalandjait és a valószínű holdraszállásról való tudósítást is az 1960-as évek végén. A kultúrház szolgálati lakásaiban kaptak helyet majd a tanyai iskolák tanítói, akik beköltöztek a faluba, többek közt az én szüleim is.

A vidéken 1963 körül fejeződött be a tévesztés. Ekkor már a legcsökönyösebb parasztok is beléptek. Mi az unokatestvéremmel ebben az évben születünk, mindkét nagyapám ekkor adta be a földet, mivel akkor már 60 év felé tartottak, és ahogy mondták: „ne veszélyeztessék az unokák jövőjét”. Anyai nagyapám még ekkor sem volt hajlandó belépni a „kolhozba”, felesége vitte be a földet. Ő egy építőbrigádban dolgozott ezután segédmunkásként. Fél négykor kelt, 25 kilométert biciklizett, majd egész nap húzta a betont, azután haza megint ugyanannyi volt az út kerékpárral. A földek kollektivizálása után a tanyai közösségek megbomlottak, és a városban vagy a központtá kinevezett faluban keresték a megélhetésüket. Ettől kezdve a tanyai iskolák jelentősége is csökkenni kezdett.

A tanyai körök

Egy-egy tanyaközpont állt az iskolából és a boltból, amely kocsmával egészülhetett ki. Állhatott vasútállomásból, ha volt vasútja a településnek. Lehetett kápolnája kicsi pusztai temetővel a sírokon a puszta kék virágjával, a koszorúvirággal, amely szárazon is megmaradt kéknek. (A virág hivatalos neve elég kiábrándító: sziksaláta.) A 19–20. század fordulóján ezekben a pusztaközpontokban állami támogatással olvasóköroket hoztak létre és építettek azzal a céllal, hogy a nagyfokú analfabetizmust visszaszorítsák, és a tanyák világát bekapcsolják az ország kulturális életébe. Ezek az olvasóköroek a tanyaközpontok kulturális és ünnepi találkozóhelyei lettek. Általában az iskolával szemben épültek, mint Kutason és Sóshalmon, vagy azzal egybe tervezték, mint Kardoskút-Pusztaközpontban.

Ünnepségeket, „banketteket” rendeztek bennük. Mindegyik tanyai iskolának volt könyvtára, amelyet a tanító kezelt. Innen kölcsönözték a hosszú telek olvasmányait, amikor az időjárás bent rekesztette az embereket, és csak a jószáglegeltetésre mentek ki a házból. Jókait, Móriczot, de Tolsztojt és Dosztojevskijt is olvastak paraszt nagyszüleim. A tanyai olvasóköroket

| ⁸ ÖZE-ÖZE 2005.

A sósalmi tanyai iskola épülete

1948-ban felszámolták, mivel az új államhatalom nem tűrte az önszerveződő kulturális intézményeket.

Az iskolák

A megépített iskolák már a „nagy háború” előtt is világos, magas légteres, tornáccal, helyenként árkádokkal ellátott épületek voltak. Petróleumlámpa világított a korai téli sötétedés idején. Kívülről gyakran presztéglával borították, amely akkoriban divatos volt az alföldi mezővárosokban, és ellenállt a pusztító pusztai télnek. A hajópadlót olajjal kenték fel, ami megkötötte a port, ugyanis a gyerekek a sáros cipőjüket ugyan kis fakéseikkel letisztították, de azért a tanterembe is került a sárból. Az olajos padló pedig a tbc terjedése ellen használt állítólaga.

Golyós számológép, fekete tábla, országcímer, tintatartós padok, katedra, mutató- vagy fegyelmezésre is használható nádpálca, a „kisokos”, szenes vaskályha, esetleg harmónium... Ezek voltak a kötelező kiegészítők az osztályteremnek. Olyan betűket és olvasást segítő táblák lógtak a falakon, amelyek az oktatást segítették, vagy az űr- és súlymértékeket mutatták. Lehetek olyan egészségvédelmi tanító táblák is, amelyek a higiénáról vagy az antialkoholizmusról meséltek, Józán Miska és a szembenálló Részeges Pista életét és családjának sorsát jelenítették meg. Az udvaron játszótér volt, WC-k és kifolyó kút. A kutasi iskolában az 1930-as évektől iskolai tablók is láthattunk kinagyítva a folyosón.

Az iskolához tanári lakás is tartozott. Sokszor a lakhatásért cserébe fűteni és takarítani is kellett az iskolát az ott lakó tanítónak. A tanári lakáshoz gyümölcsös és zöldszékes kert tartozott. Később a falusiaknak is járt az 1960-as évektől kezdve pedagógusonként 1 katasztrális

Az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékpark Szabadtéri Néprajzi Múzeum tanyasi iskolabelsője

holdnyi illetményföld. Ezen termelhetett jószágainak kukoricát vagy éppen eladásra cirkot az orosházi seprűgyárnak. Az 1970-es évektől a sláger a fűszerpaprika volt, amelyet a Szegedi Paprikafeldolgozó vett meg októberben a szedés után.

A mi 2 holdnyi földünk (apám és anyám után is járt) a kispusztai iskola mellett volt. Nehéz volt a tikkasztó nyári napon kapálni és a muharból kibontani a növényeket. A napot kis ebéd-szünetnyi pihenő szakította meg. A munka reggeltől az esti harangszóig tartott, amely a nyílt terű pusztára is kihallott a faluból. Ha lefekvéskor behunyta a szemét az ember, újra látta a sorokat. Végül mindig benne volt a pakliban, hogy augusztusban elvihette az egész termést és a munkát is az erre a környékre már akkoriban is gyakran látogató aszály.

A tanító is úgy élt, mint a parasztok, volt baromfiudvara, vágott disznót, birkát. A mátyáshalmi tanító, Gyürki Bertalan mesélte, hogy a két háború között, amikor apja beíratta az elsőosztályos gyereket, akkor a szülő hozott magával egy kakast vagy egy tyúkot. Délre tele volt az udvar baromfival.

Édesanyám 1960-ban kezdte meg tanítónői gyakornoki képzését. Katolikus egyházi gimnáziumba járt Debrecenbe, így azután a kitűnő bizonyítvánnyal sehova nem vették fel. Végül, mivel kevés volt a tanító, kétéves átképzővel Szegeden tanítói diplomát kapott, és így került Eperjesszélre. (Majd csak az 1970-es években végezhette el a Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolát magyar–földrajz szakon.)

Ez a tanyai iskola büntetőhelynek számított, Orosz Imre feleségével együtt tanított itt. A forradalom után került ide, mert ahogyan gyermekkoromban hallottam, gitárral ment fel Pestre. Akkoriban nem igen értettem, mi baj lehet abból, ha valaki gitárral szaladgál, később tudtam meg, hogy ez a dobtáros géppisztoly „művészneve” volt. Nagyanyám, aki a család életét irányította, egy bivalyos szekérral hozatott anyámnak ide tűzrevalót a vaskályhába és egy konyhaszekrényt. Ágy, szék és asztal volt abban a melléképületben, amelybe előzőleg a tanyaiaktól gyűjtötték be a tejet. Petróleumlámpával világított. Ez lett a szállása.

„Mindenhova elmentünk az év folyamán családlátogatásra, hogy megismerjük a gyerekek otthoni körülményeit. A szülők általában a mezőgazdaságban dolgoztak, többnyire a termelő-

szövetkezetben. A gyerekek segítettek otthon a szüleiknek az állatok ellátásában. Egy ötödikes kislány hordta nekem minden reggel a friss tejet félliteres üvegben, napi 2 forint volt az ára. Egy közeli tanyába jártam ebédelni, 10 forintért naponta. Sokszor még a vacsorát is odacsomagolta a háziasszony. A férje utász volt, ő terítette apró kavicsal a makadámutat, és pótolta az útban keletkezett üregeket, kátyúkat. Kezdő fizetésnek 1050-ot kaptam. Az első fizetésemből kerékpárt vásároltam, a második haviból órát” — emlékezett vissza erre az időre anyám.⁹

Az oktatás

Általában egy iskolában egy tanító házaspár oktatott. A feleség tanította az alsóbb osztályokban a betűvetést, a férj a felsőbb éveseket oktatta. Rendszerint az egyikük az iskola tantermében, a másikuk szemben, az olvasókör épületében tanított. A tanyai iskolák tanítási rendje csoportváltó volt. Az iskolákban az osztályok osztatlanok voltak. A tanító egy osztálynak tartott órát, míg a többieknek csendes foglalkozásuk volt. Egy-egy rendes óra általában fél óráig tartott. A tanulók önálló munkája pedig ennek a duplája volt.

„Az órák 50 percesek voltak, ez alatt az idő alatt a tanító kilencszer váltott. Fontos volt, hogy a tanító testre szabott munkát adjon a gyerekeknek, személyre szabottat, saját tudásszintjéhez mérten. Akiknek hangos órájuk volt, kaptak először egy bemelegítő gyakorlatot, míg én kiosztottam a többi osztálynak a feladatot. Utána visszatértem a hangos órára, majd adtam nekik egy csendes feladatot, míg a többi osztály feladatát ellenőriztem. A felkészülés sok időt vett igénybe. A feladatlapokat, munkalapokat magam készítettem, nem voltak előre gyártott füzetek, munkalapok. A kicsiknek fontos volt a rajzos feladatlap. Ebben a férjem, Imre sokat segített. Ez érezhető is volt, mert amikor pár napot helyettesített engem, a gyerekek jelezték is a különbséget, mondhatni a rajzokat »követelték«. Számukra a rajz döntő érték volt. Módszeremen módosítanom kellett. Rajzosabb feladatokat kellett éjszakánként gyártanom” — emlékezett vissza Orosz Imréné Erzsike eperjesszéli tanító néni.¹⁰ A gyerekek felszerelése a háború előtt így nézett ki, ahogyan egy interjúalany elmondja: „Nekem az első osztályban még volt palatáblám. Téglalap alakú kis fekete tábla volt, akkora, mint egy irka. Egyik oldala vonalas, másik négyzetrácsos. Fakeretbe foglalták. A kereten fúrtak egy lyukat, abba egy zsineget fűztünk, oda kötöttük a palavesszőt, azzal lehetett rá írni. Erre készítettük el a csendes órán az írásbeli és számtani feladatokat. Ha megnézte a tanító néni, egy kis szivaccsal vagy ronggyal letöröltük. Füzetünk is volt kettő, egy vonalas és egy »kockás«. Abba már csak akkor írtunk, ha a palatáblán begyakoroltuk a betűket. Egy könyvünk volt, az eleje olvasás, a hátulja számtan. Fából készült a tolltartó. Ceruza, tollszár, penna, színes ceruzák, radír lakott benne. Az elsős hátitáskámat nagyanyától kaptam, Piroska és a farkas díszítette a lehajtóját. Nagyon tetszett nekem, nagyon szerettem azt a táskát.”¹¹

Ha valaki nem tudta előteremteni a felszerelését, szociális alapon kölcsönzött neki az iskola. A tanító készített minden szemléltető eszközt, és állította össze a feladatsorokat. A két háború között gyakran még a tankönyvet is ők írták. A kutasi vezető tanító, Deli Lajos igazgató

⁹ Őze Sándorné interjúja. In SZALKAHÁZY-VÍGH: Szakdolgozat.

¹⁰ Orosz Imréné interjúja. In Uo.

¹¹ Őze Sándorné interjúja. In Uo.

Az egykori csicsatéri tanyasi iskola épülete

úr például irodalmi olvasókönyvet szerkesztett sok megtanulandó verssel. A tanyai tanítóknak minden tárgyat tudni kellett tanítani. Édesapám, bár matematika–fizika szakos volt, de pályakezdőként a kémián és az éneken kívül mindent oktatott. (A kémiát ugyanis az igazgató felesége tartotta, apám pedig énekelni nem tudott, mert nem volt hallása.) A tanítás reggel kezdődött, délben szünetet tartottak. A szünetek máskülönben 5 percesek voltak, egy tízórai 20 perces nagyszünettel. Harangszó után tanítóék is ebédeltek. Deli tanító úrhoz a két háború között Kutason órát lehetett délben igazítani. Délután ismétlő és korrepetáló órákra került sor.

„Télen bizony már majdnem besötétedett, mire vége lett a tanításnak. A tanítás végén sorba állítottuk a tanítványainkat párosával. Köszöntek kórusban, hogy »Jó napot kívánok!«. Kikísértük őket a kövesútig. Kis csoportokban indultak el együtt, akik egyfelé laktak. Minden csoportban egy nagyobb tanuló volt a felelős, aki vigyázott a rendre, és másnap jelentette, ha valaki verekedett vagy más módon rendetlenkedett az úton. Néztünk utánuk, amíg láttuk őket.”¹² Egy-egy tanyai iskolában a háború előtt 70-80 a 60-as évektől 30-40 gyermeket oktattak¹³ először 6, majd 8 osztályban.

A tanító közéleti szervező szerepe

Általában tanító és felesége mint tanítónő látta el az oktatás mellett a tanyai emberek kulturális igényeit kielégítő feladatokat is. Elfogadták és tisztelték őket.

„Más minőségű a tanyai ember. Talán az élethelyzet hozza: csiszoltabbak, fegyelmezettebbek, tisztelettudóan látnak a munkához. Sokkal jobban hozzászótkak a munkához. A tanyai emberek nehezen fogadtak be, de nagyon tapintatosak voltak. [...] Elfogadtuk a tanácsaikat,

¹² Uo.

¹³ Csicsatéren 1938-ban 98 gyerek járt iskolába.

Az I. világháborús emlékmű Mátyásréten

és mi is kérdeztük, hogyan volt régen. Lassan-lassan megszoktak, elfogadtak az ottani lakosok is bennünket.”¹⁴

„A tanyai ember más, mint a városon, falun élő ember. Elején egy kicsit bizalmatlan, de ha megismer, megszeret, kinyílik előtted, és teljesen a bizalmába avat. A tanyai világban kiszolgáltatottak voltunk a természet erőinek. Segítséget csak a tanyai emberektől kaphattunk, egymásra voltunk utalva. Gyakran segítettünk hivatalos papírok kitöltésében, kérvények megfogalmazásában. Akkor tekintélye volt a tanítónak, tiszteltek, szerettek minket. Nem vették zokon a szülők, ha megróttuk a gyerekeiket, nem tettek feljelentést. A tanyán megtartó erő volt a tisztelet”¹⁵ — mondta valamikori kémiatanárnőm, Szénási Gyuláné Mária néni.

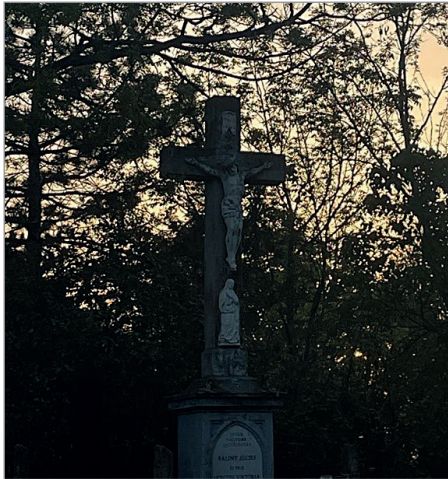
A tanító volt a tanyai közösség centruma, az írástudó. Mivel akkor is alulfizetettek voltak, más feladatokat is ők vittek. A tanító összekötő volt az állam és a pusztai világ között, amellet egy külön réteget is alkottak. Már a világháború előtt is a „nemzet napszamosának” tartották őket. Nyaranta a cséplőgépek mellé a tanítókat jelölték ki ellenőröknek. Népszámlálóknak is alkalmazták őket, mert többnyire a karácsonyi szünetben voltak a népszámlálások, amikor a tanítók ügyis ráértek. Édesanyám első népszámlálását 1960-ban lóháton végezte, mert a tanya-világban az őszi-téli felázott utakon másként nem igen lehetett közlekedni.

Több iskolánál I. világháborús emlékmű is készült, mert sokan „odamaradtak a háborúban”.

Ez alkalmat adott a tanyai emberek számára megemlékezésekre. Az ünnepeket a tanító szervezte, ő mondta a beszédet. Vezetésével különböző darabokat, műsorokat tanultak meg és adtak elő a gyerekek. A világháborúból azután a tanítók is hoztak emlékeket. A fentebb már említett Gyürki Berci bácsi anyja orosz volt. Apja hadifogsága alatt megnősült, majd kint született két fiával hazatelepült. A határon azután Berci bácsi anyakönyvi kivonatáról hiányoltak egy pecsétet, és vissza akarták küldeni őket Moszkvába. Apja visszaballagott a hosszú sor mel-

¹⁴ Orosz Imréné interjúja. In VÍGH MÓNKA: Szakdolgozat.

¹⁵ Szénásiné Mária néni interjúja. In Uo.

A csicsatéri kőkereszt

lett, majd beszökött az egyik bódéba, ahol egy pecsétet talált. Kicsit megforgatta, miután a fia dokumentációs papírjára rányomta, hogy ne legyen könnyen olvasható, és így már, mire ismét a határátkelőhöz jutottak, átengedték őket. Berci bácsi születési bizonyítványán azután haláláig a „csomagolva” felirat díszelgett cirill betűkkel.

A hitoktatói nevelés, a kántorizálás, elmélkedések megírása is a tanító vagy felesége feladata lehetett, ha a tanyaközpontban állt katolikusok számára egy kőkereszt, reformátusoknál pedig egy harangláb, és vasárnap az emberek nem tudtak bemenni a városi templomba. Csicsatér elszármazott katolikusai ma is itt, a kőkeresztnél találkoznak évente, virágvasárnap.

Ekkor a korpuszt állítatják, mára földjeit visszaszerző és azon gazdálkodó Rostás család vendégeli meg a „hazatérőket” őseikre emlékezve.

Az 1920-as évektől indult el központi kezdeményezésre a szülők iskolája, ahol különböző gazdasági újításokat kellett a tanítóknak oktatni, feleségük pedig háztartási ismereteket tanított. Az 1960-as évektől a férfi tanítóknak légtartalmi kiképzésben kellett a tanyasiakat részesíteni arra az esetre, hogy miként viselkedjenek, ha az amerikaiak véletlenül megbombáznák a pusztát.

A katonai nevelés

A katonai nevelés már korábban is a tanító feladatai közé tartozott. Mivel az országnak Trianon után a békeszerződés szerint nem lehetett hadserege, 1921-ben törvényt hoztak arról, hogy a 12 évesnél nagyobb iskolás fiúk kötelesek részt venni a leventeoktatáson. A képzés célja az egészséges életmód kialakítása volt a hazafias neveléssel kombinálva. Természetesen a leventeoktatás egy revízióra való háborús részvételre készített fel.

Mészáros Gyula volt a két háború között Nagykirályságon a tanyai tanító. Anyai nagyapám és édesanyám is ebbe a tanyasi iskolába járt. Így nagyapám leventeoktatója is ő volt. A fiától tudtam meg, hogy a tanyasi iskola padlását rendszeresen vizsgálták időnként odaérkező ismeretlenek, ugyanis ott fegyvereket tároltak. Az apja volt az egyik szentesi géppuskás zászlóalj parancsnoka, később pedig az ÁVH által üldözött Kopjasok titkos szervezetének tagja lett.¹⁶

¹⁶ Berkesi András hasonló című regénye nem véletlen. Írója ebben a körzetben kezdte meg állambiztonsági tevékenységét, majd később itt szerzett értesüléseit írói munkásságában kamatoztatta. *A BM ÁVH vidéki osztályai és illetékességi területük leírása (1949. szeptember 9.)*. In HORVÁTH et al. (szerk.) 1995: 302–307. A szegedi osztály illetékességébe sorolt Bács-Bodrog, Csongrád és Csanád vármegyéket emeli ki a jelentés, mint amelyek a 2–40 km-es sávban Jugoszláviával határosak, és délszláv településhálózatuk is van. Ezt tartja a fő veszélyforrásnak. Emellett kiemeli, hogy az utolsó választásokon Csongrád megyében a Barankovics- és Pfeifferpárt nagy számú szavazatot kapott, és erős a klerikális befolyás, viszonylag nagy kulákréteget regisztrál a volt nagybirtok hiánya miatt. A megye székhelye Szentes ekkor. Szeged „bűnös” városnak nyilvánított Horthy

Nagy szerepe volt a tanyai tanítók társadalmának a vidék 1956-os forradalmának gyors kibontakozásában. A forradalom után a csicsatéri tanító, Berei Béla, az eperjesszéi tanító, a fentebb említett Orosz Imre ugyanúgy, mint több társa „Kistarcsán kapott kezelést”. A kutasi tanítót, Hídy Mihályt nádpálcával verték az ÁVH-sok a csendőrlaktanyában a forradalom alatti szereplése miatt, mondván, hogy így „stílszerű”. Miska bácsi 1915-ben szerzett diplomát a Kiskunfélegyházi Magyar Királyi Állami Elemi Népiskolai Tanítóképző Intézetében. Majd Szőkehalmon, Csicsatéren és Kispusztán tanított. Mellette a Kakasszéki Fürdő Részvény Társaság és a Hangya Szövetkezet alapítója és vezetője volt. Neki köszönhetik a falu katolikus hívei a templom felépítését (1924), mert a kezdeményezés és a pénzadományok gyűjtése az ő nevéhez fűződik. Miska bácsi az 1970-es években, gyermekkoromban vakvezető kutyájával világtalanul járta a falut. Egyetlen fia a francia idegenlégióba lépett be, és Franciaországból nem igen jöhetett haza. Miska bácsit apám temette el, ma utca van róla elnevezve.

A két világháború között a tanyai iskolákat körzetekbe sorolták, és igazgatóságok alá szervezték. A Vásárhelykutasi Igazgatósághoz 19 iskola tartozott akkor. Ezeknek a körzeteknek voltak szakmai vizsgálói, és volt tanfelügyelői ellenőrzése. Az oktatásnak a tanító által készített tanmenet szerint kellett haladnia és a központi elvárások rendszeréhez igazodnia.

A szervezet és ellenőrzés

A világháború után járásokhoz kötődött az irányítás, a továbbképzés és ellenőrzés. Ez azonban nem minden esetben jelentett előrelépést, a Kutas környéki tanyai iskolák az egykori anyavárostól, Hódmezővásárhelytől a Szentesi járáshoz kerülése nemigen magyarázható semmilyen észszerűséggel. (A kései Kádár-rendszer a hibát majd korrigálta.) A tanfelügyelet azután is megmaradt, amelyet szakemberek láttak el, ugyanakkor pedagógiai intézeteket állítottak fel, amelyek ideológiailag megbízható emberekből álltak, és a rendszeresen megtartott városi továbbképzéseket is ők tartották. (A dolgozó tanárok között nem örvendtek akkor sem jó hírnévnek.) A II. világháború előtt minden évben kétszer volt szeminárium, szakmai megbeszélés.

A tanyai tanítók érdekképviselete a Külterületi Állami Iskolák Tanítótestületére hárult, amely havonta tartotta üléseit. A kommunizmus időszakában, az első keményebb években minden hét elején tájékoztatót tartott a párttitkár a pedagógusoknak. Ilyenkor a tanyasi tanítóknak is Székkutasra kellett bemenniük azt meghallgatni. Szűcs István tanító 5 kilométert gyalogolt a puszta közepéről, Csajágról, ide még ma sem vezet más, csak dűlőút.

Az 1950-es évekre felállították az iskolaszékeket, ahol a szülők ellenőrizhették és felügyelhettké a pedagógusokat, az ellenőrök természetesen meggyőződéses kommunisták lehettek csak. Nagykirályságon írni-olvasni sem tudó asszony lett az iskolaszéki elnök, aki állandóan

Miklós korabeli kiemelt ideológiai szerepe miatt. Békés megye nagy számú szegényparaszt népessége miatt és viharsarki munkásmozgalmi múltja révén, valamint a romániai határszakasza okán másodrendű az ÁVH vezélylistáján. A kirendeltségek létszámát is a jugoszláviai helyzet határozta meg. Hódmezővásárhely 5 fő, Szentest 3 fő, Makó 5 fő, Kecskemét 6 fő, Baja 8 fő. Az osztály területén állomásozó karhatalmi század 138 főből állt. Ez a karhatalmi erő a szegedi 138 fős feltöltöttségű karhatalmi századdal 1 449 438 főnyi lakosságot biztosított. Vizsgált területünkön járási előadó működött még Kiskundorozsmán, Csongrádon és Battonyán.

Az egykori mátyáshalmi tanyasi iskola belső tere

rosszindulatúan zaklatta a „bedusokat”, a pedagógusokat, ahogyan ő ki tudta mondani ezt a szót.

Az év végét a tanyasi tantestület gyűléssel és találkozóval zárta. Ilyenkor ebéddel, bográcsos birkapörkölttel ünnepeltek. Mivel a rendezvény a tanév végén volt júniusban, mint a bot végén a görcs, ezért nevezték „bunkónak”.

Hová lettek a tanyasiak?

Apám úgy gondolta, hogy kulturális előrelépést, könnyebb életet jelent a tanyákról a falvakba, városokba költözés. A külterjes mezőgazdaság helyett egy nagytáblákon dolgozó vegyszeres, gépesített mezőgazdaságé a jövő, ahol a munkabérékért a faluba költözött tanyai lakosság is nívósabb életet élhet majd. Villanyvilágítással, portalanított utakkal és utcákkal, rendszeres orvosi ellátással és modern módon felszerelt iskolával, ahol a pedagógus is meg tud élni a munkabéréből, és nem kell neki mással foglalkozni, csak az oktatással. Apám azt remélte, hogy nem kell majd a két katasztrális holdnyi illetményföldön, a dél-alföldi nap hevében nyaranta négyszer a több százezer tőnyi fűszerpaprikát megkapálnia, hogy családját el tudja tartani. Foglalkozhat a számaival, amiért tanult, és kiléphet a paraszti világból, a kétlaki életmódból.

Eleinte a kései Kádár-rendszer időszakában úgy nézett ki, hogy így is történik. Algyőről hozott földgázzal központi fűtéses házakat, portalanított utcákat hoztak létre Székkutason. Az 1970-es évek végére új iskolát építettek, amelyben azonban a nagy számú tanyai tanuló bekörzetesítése miatt további termek is hiányoztak. Apám és tanár társai saját kézzel építették fel ezeket a póttermeket az elbontott öthalmi tanyai iskola építőanyagából, hogy szeptembertől tanulhassanak benne az új osztályok. Akkoriban két párhuzamos osztály futott a felső tagozatban 30-30 diákkal.

Kelet-csongrádi pusztai naplemente

Apám már nem érte meg a rendszerváltást. A földeket szétosztották, azokat javarészt azok a tsz-vezetők szerezték meg, akik addig is gazdálkodtak rajta. Az igazság az, hogy ők azoknak a nagyobb gazdáknak a gyermekei, unokái voltak, akik, miután apjuk belépett a tsz-be, továbbtanulhattak, agráregyetemekre járhattak. Ők értettek a mezőgazdasághoz. Amikor lehetett, nagyapáim Szentés környéki földjét mi is kikértük a téesz területéből, de nem igen tudtunk mit kezdeni vele más irányú értelmiségi foglalkozásunk miatt. Később eladtuk a legnagyobb akkori gazdának, aki ugyanaz a téeszelnök volt, mint aki 30 éve kiadta a földet. (Bár most már jobboldalon állt.)

A székkutasi iskolában egyre kevesebb a gyermek. Megváltozott a tanárok, tanítók társadalmi megbecsültsége országosan is, és mindez a falvakban is érződik. A pedagógustársadalom is eltűnőben van, ma nem egy keresett pálya.

Az eltelt esztendőknben Székkutas község elvesztette népességének harmadát. A hódmezővásárhelyi kistérségben leginkább ennek a falunak a lakossága apadt a legnagyobb (31,3%) mértékben (1907 fővel). Ennek egyik oka a városból történő elvándorlásban keresendő, valamint abban, hogy a terület nem tudta megtartani a munkahely hiánya miatt az embereket. A rendszerváltó fiatalok között az első bizakodó években megindult egy tanyára való kiköltözés, mivel azonban a mezőgazdasági támogatás elmaradt, a kirajzás leállt.

Korosztályomban nagyarányú volt a külföldre való település, Korzikától Angliáig rajzot tak ki volt osztálytársaim, Írország volt a sláger. Mit csináltak ott? Amit itthon is tettek őseik: marhákat gondoznak az esős zöld sziget farmjain. A nagy kérdés, miért nem tudták ezt itthon is művelni?

A helyeket ma körbejártam, fényképet készítettem a tanyai iskolákról. Hatablak, Csajág, Öthalom eltűnt, lebontották. Pusztafeketehalom, Szőkehalom, Kakasszék, Csicsatér, Póshalom magántulajdonban van, Kispusztá pedig ma egy vadásztársaság vadnevelő helye. (Gyerekek helyett kiscsacák járnak az iskolába.) A valamikori tantestületből, a több mint 20 tanyai „tanerőből” ma már csak a 92 éves Némethné Marika néni, a kispusztai tanítónéni és az én 84 éves édesanyám él. A harmadik tanítónő tavalyelőtt halt meg 101 évesen, a csicsatéri Szénási Gyuláné Mária néni. Egy korszak búcsúzik velük a pusztai világból.

Szakirodalom

BAKK TAKÁCS Sára

2009 *Hazulról haza. Székelyudvarhelyről Székkutasra*. Kolozsvár: Krierion.

BLAZOVICH László

1986 *A Körös—Tisza—Maros-szög településrendje a középkorban*. Békéscsaba—Szeged: Békés Megye Tanácsa — Csongrád Megye Tanácsa.

HORVÁTH Ibolya et al. (szerk.)

1995 *Kúriai teljes ülések, népbírói statisztikák, IM-állásfoglalások, kegyelmi előterjesztések. Nagy Imre és társai ügye 1989-ben*. (Iratok az Igazságszolgáltatás Történetéhez 4.) Budapest: Fényszedő Központ.

ÖZE Sándor (id.)

1978 A székkutasi tanyavilág változásai. *Városépítés* 15, 12–13.

ÖZE Sándor (ifj.)

2019 A Tisza—Maros—Körös szöge és társadalma. In ÖZE Sándor — KRÁNITZ Péter Pál (szerk.): *Határ menti területek migrációja a XIX–XX. században tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Budapest: Szent István Társulat, 13–51.

ÖZE Sándorné — ÖZE Sándor (ifj.)

2005 *Magyar parasztsballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön*. [Hódmezővásárhely]: Önkormányzat.

SZALKAHÁZY-VÍGH Mónika

A tanyai iskolák. Budapest: Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola. [Szakdolgozat.]

The End of the Farm Schools at the Körös—Maros—Tisza Corner

In the times after the expulsion of the Turks, the farm world was organically linked to the market town environment of our discussed area. The education of the children also took place for the first time in the urban center of the extended family. Over time, the compulsory schooling of the children of the small families who moved to the farm became a growing problem. The construction of the Klebelsberg farm school in the second half of the 1920s tried to help with this. He was usually a teacher and his wife as a teacher took care of the tasks of education and meeting the cultural needs of the farm people. The teacher was the link between the state and the desert world, and they also formed a separate layer. After the collectivization of the lands (1963), the farm communities broke up and sought their livelihood in the city or in the village designated as the center. The farm schools were regionalized by 1980. I would like to present the process at nine farm schools in the area of my birthplace, Vásárhelykutas (now Székkutas).

Az Alföld és a tanyavilág belső gyarmatosítására született koncepciók a 20. században*

Kimme Máté

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

— PhD-hallgató, társadalomtörténész

Az alföldi pusztásodás egyik szembevető hosszútávú következménye a mezővárosok sajátos határhasználatának kialakulása, a tanyák elterjedése volt. A 19. század végén a gabonaválság terelte az agrárszakértők figyelmét az alföldi gazdaságokra, ezzel megindítva a tanyakérdésnek nevezett tudományos és politikai diskurzust. A tanyakérdés egyszerre volt gazdasági és szociális kérdés, és ennek tudatában is igyekeztek választ adni rá. Mint gazdasági kérdés, a tanyakérdés megoldása az Alföld és ezzel az ország agrártermelésének fokozását jelentette. Mint szociális kérdés, arra irányult, hogy a különféle korabeli gazdasági válságok okozta társadalmi feszültségeket oldják, és ezzel a mindenkori politikai-társadalmi rendszer stabilitását fenntartsák. A kettő szorosan összefügg, hiszen az elgondolás szerint a tanyás gazdaságok megerősödésével az agrártársadalom életszínvonalának növekedése, a szociális intézkedésekkel pedig a gazdaságok korszerűsödése is együtt jár.

A tanyakérdés a 20. század első felében

Az alföldi környezet átalakítására már a 19. században is születtek nagyszabású tervek. Széchenyi például hajózható öntözőcsatornákkal hálózta volna be az Alföldet. Ezt az elgondolást később a tanyakérdés irodalmában is újraértelmezték.¹ A 19. század végén az agrárium válsága terelte a közfigyelmet az Alföldre. Az értekezés a birtokos-politikusok egyik fontos szervezetében, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületen (OMGE) belül indult meg. A diskurzus első résztvevői közül ki kell emelnünk Forster Gézát, az egyesület elnökét, valamint Cserhádi Sándort, az OMGE Növénytermesztési Szakosztályának igazgatóját, akik szakírói munkásságuk során már az Alföld-problémakör külön is tárgyalt és fontos rész kérdéseként mutattak rá a tanyákkal kapcsolatos gondokra.²

* Készült az MTA—BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport keretében.

¹ FORSTER 1907: 25–26; KAÁN 1927: 101, 112.

² Forster Géza; Cserhádi Sándor. *Magyar életrajzi lexikon*.

Cserhádi az Alföld vizsgálata során arra jutott, hogy a gazdasági problémák egyik fő oka az „ottani viszonyokban”, azaz nagyrészt a tanyavilágban keresendő. Ezt a nézetét hangoztatta vitaindító cikksorozatában is. A szakíró szerint a tanyavilág szórványossága és a nagy távolságok jelentősen akadályozzák az alföldi gazdákat a professzionális termelésben, mivel a folytonos ki-be utazás a városból ellehetetleníti az időigényesebb belterjes művelést.³ 1905-ben az OMGE Növénytermesztési Szakosztálya az Alföld egyes alrégióinak tanulmányozásáról döntött.⁴ Törekvésük az igazgató, Forster támogatását is élvezte.⁵

Forster agrárpolitikus és sikeres középirtokos gazda volt, a szövetkezés ösztönzőjeként a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének, a Hangyának és a Gazdák Biztosító Szövetkezetének alapításában is részt vett. 1891-ben lett az OMGE igazgatója.⁶ Az Alföldről szóló terveit 1907-ben vetette papírra. Kötetében az öntözés, állattartás és trágyázás javítása, valamint a mintagazdaságok és a szövetkezetek létrehozása mellett érvelt. A javaslatok második csoportja a specifikusan alföldi problémákra adott választ, például a szikjavítás, a fásítás és a közlekedés megkönnyítése. Emellett hangsúlyos a középirtokok támogatásának szándéka, mivel a középirtok általában innovatívabbnak látta, aki jó hatással van a környezetére is.⁷ A tanyavilág szétszórtságából adódó problémák leküzdésére úgynevezett fiókközségek létrehozását javasolta. Eszerint egy-egy tanyás csoportosulás centrumában olyan külterületi központokat kellene létrehozni a mezővárosok határaitban, amelyek nem szakadnak el a várostól, de önálló iskolával, óvodával, orvossal, állatorvossal, iparos- és szövetkezeti helyiségekkel rendelkeznek. Az elképzelés szerint a központok közelebb vinnék az intézményeket a tanyákhoz, így a gazda több időt tölthetne a birtokán. Ezáltal az állandó jelenlétet jobban igénylő, belterjesebb termelési módokat is alkalmazhatná.⁸

A két szerzőnek az évtizedben bekövetkezett halála után a kezdeményezést Magyar Gazdaszövetség⁹ vette át. A szervezet munkatársaként Czettler Jenő 1913-ban publikálta a *Tanyai település és tanyai központok*¹⁰ című összefoglalóját az alföldi feladatokról. Czettler később a Magyar Gazdaszövetség elnökeként is vezető szerepet vállalt a tanyakérdés további tanulmányozásában. 1914-ben a szervezet Forster felvetései és az OMGE adatgyűjtései nyomán hozzáfogott az első tanyakongresszus megszervezéséhez, de a háború és a politikai válság keresztülvágta a terveiket. Végül csak 1921 júniusában került sor a kongresszusra, amelyet Kecskeméten tartottak meg.¹¹ A korábban felvetett problémák mellett itt már értelemszerűen a Trianon utáni gazdasági átrendeződés került az előadások témájának középpontjába.

1921–1922-ben Rubinek Gyula, a földreformot is előkészítő agrárminiszter kezdeményezésére megalakultak az elvileg a hivatalos és egységesebb agrár-érdekképviseletet ellátni hivatott, ugyanakkor rendszerkonszolidációs célokat is szolgáló mezőgazdasági kamarák.¹² A Gesztelyi

³ CSERHÁTI 1907: 4, 7, 14–15; *Köztelek* 1905. 04. 12.: 647–649.

⁴ *Köztelek* 1905. 11. 22.: 1914–1917.

⁵ FORSTER 1907: 54–55.

⁶ Forster Géza. *Magyar életrajzi lexikon*.

⁷ FORSTER 1907: 43, 63.

⁸ FORSTER 1907: 15–19.

⁹ A Gazdaszövetséget az 1896-os gazdakongresszuson az agráriusok vezetője, Károlyi Sándor gróf kezdeményezésére hozták létre. Célja a gazdaközösség összefogása és közös érdekvédelmi fellépése volt.

¹⁰ CZETTLER 1913.

¹¹ CZETTLER 1921: 438–439.

¹² BÓDY 2020: 182. A mezőgazdasági érdekképviselet. *Köztelek* 1920. 05. 01. (30) 18, 318–321.

Nagy László igazgatósága alatt álló Duna-Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara (DTMK) a következő évtizedekben vezető intézménye lett a tanyakérdésről folyt közéleti diskurzusnak.¹³ Gesztelyi a DTMK előtt a földművelésügyi minisztérium, majd a gazdaszövetség munkatársa volt.¹⁴ Igazgatóként a tanyakérdés rendezését útépítéssel, a közegészségügy, oktatás, közigazgatás, posta- és telefonhálózat fejlesztésével tartotta megvalósíthatónak. Emellett a tanyasi gazdák szakismereteinek bővítése, a kevésbé eredményes állattenyésztés javítása, valamint a mezőgazdasági ipar megteremtése és a villamosítás szerepelt a programban. 1927-ben a DTMK-n belül külön tanyai szakosztályt hoztak létre. Ugyanebben az évben tanyai közoktatásügyi értekezletet tartottak, majd három tanyakongresszust rendeztek: 1927-ben Szentesen, 1933-ban Szegeden, 1936-ban pedig Kiskundorozsmán.¹⁵ A DTMK-nak sikerült elérnie, hogy 1972-ben a tanyaközpontok fejlesztésére rendeletet adjon ki a belügyminisztérium.¹⁶ E rendelet viszont inkább csak a mezővárosi és vármegyei előjáróságokat felszólító irányadás volt, mintsem a tanyapolitika állami kézbevétele vagy valódi követelmény a községi-városi tanácsokra nézve. A teljesítés elmaradásának esetére nem tartalmazott szankciókat, csupán kilátásba helyezett egy szigorúbb törvénykezést arra az esetre, ha a tanácsok nem tesznek eleget a rendeletben foglaltaknak.¹⁷ Gesztelyi és a DTMK üdvözölte a rendeletet, de a kamarában későbbiekben hiányolták a tanyakérdés megoldására tett politikai erőfeszítéseket. Elismerően az 1926-ban elindított, Klebelsberg-féle iskolaépítési program eredményeiről tudtak nyilatkozni.¹⁸

Az 1920-as évek végén a tanyaközpontok fejlesztések hosszútávú céljaira vonatkozóan megjelent egy, a korábbiaknál messzebbre menő elképzelés is, amelyet többek között Kaán Károly erdészeti szakpolitikus képviselt. Kaán szerint nem csupán központok, hanem teljesen autonóm falvak létrehozására és a falusi gazdálkodásra való átállásra van szükség. 1927-es kötetében a Szent István-i letelepítések előképével¹⁹ hirdetett falvasítást, amelynek célja a mintaszerűnek tartott dunántúli településrendszer alföldi adaptálása volt. A falvasításkoncepció több tekintetben hasonlított a későbbi kommunista tanyapolitika célkitűzéseire.

A nagyszabású elképzelések a szerzők szerint tudatos és központosított irányítást igényeltek volna. A Gesztelyi-féle koncepcióban az állam vezetésével, de a városokkal és a tanyasiakkal együtt hajtják végre a modernizációt. Bár a városok hajlandóságában kevésbé bízott, de lehetségesnek tartotta a kompromisszumot. Úgy gondolta, hogy a tanyasiak igényei viszont többnyire egybevágóak a tanyakérdés megoldásának tervezett eszközeivel.²⁰ Kaán Károly ezzel szemben a modernizáció részeként állami telepítéspolitikát is sürget, és úgy gondolja, hogy

¹³ PINTÉR 1984: 432.

¹⁴ HAEFFLER 1940: 178.

¹⁵ PINTÉR 1984: 449–452.

¹⁶ A belügyminiszter 33.307/1972. III. B. M. számú körrendelete.

¹⁷ A rendelet szövegét lásd: GESZTELYI 1928: 252–258.

¹⁸ GESZTELYI 1928: 88, 259.

¹⁹ Kaán Károly szerint az államalapítás sikere azon is nyugodott, hogy a király birtokába vette a földterületek többségét, és azon erős központi akarattal úgy alapította meg és telepítette a városokat, hogy mindegyikben megvalósuljon az ipar és a mezőgazdaság összhangja. Ezzel az állami intervenció szükségességére kívánt példát mutatni. KAÁN 1927: 336–337., 340.

²⁰ GESZTELYI 1928: 3, 209.

„addig az Alföldet illetőleg sem kiterjedt kultúráról, sem megfelelő közigazgatásról, a közegészség javításáról, vagy a szociálpolitikai kérdések egészséges megoldásáról, de még egy kívánatos gazdasági fellendülésről sem beszélhetünk, amíg ezt a két kérdést” — a falvasítást és a közlekedés fejlesztését — „tervszerű átgondolással, a kormányzat minden ága tevékenységének egybehangzó, szerves együttműködésével [...] meg nem oldottuk.”

Kaán a Mussolini-féle olasz telepítéspolitikát tartotta példaértékűnek. Konceptiója szerint a nemzet egyetemes érdekeinek elsőbbségét kell szem előtt tartani, és olyan program kell, amelyben „nem érvényesülhet az egyéni önzés és a magánérdek”. A városokat a falvasítás akadályának tekintette, és azokat szinte teljesen kizárta volna tanyavilág feletti rendelkezésből. A faluvá alakulásról és a faluba költözésről végső soron maguk a tanyasiak dönthettek volna, a kormány feladatát ennek ösztönzésében és a jogi akadályok elhárításában jelölte meg.²¹ A két elképzelésnek számos közös eleme van, hiszen az állam vezető szerepét és a nemzetgazdaság hatékonysága mellett, elmondásuk szerint, a tanyasi lakosság igényeinek figyelembevételét mindkettő fontosnak tartotta. Gesztelyi gondolatai mégis inkább közelítenek a korabeli északi és nyugati típusú, fokozatosságra törekedő vidékmodernizációhoz, míg Kaán merít az autoriter rendszerek, így az olasz fasizmus stratégiájából is.²²

Erdei Ferenc, az ismert népi szociográfus, a kommunista programot levezénylő Tanyai Tanács majdani irányítója a háború előtt még élesen bírálta nemcsak a Kaán-féle elképzeléseket, hanem vele együtt Gesztelyit és a tanyakérdés valamennyi irányadóját. A koncepcióját összefoglaló 1941-es kötetének kiindulópontja az volt, hogy a célkitűzéseken túl az egész problémafelvetést is újra kell gondolni.²³ Erdei szerint a tanyarendszert mint magyaros települési és gazdálkodási módot nem kell megváltoztatni, sőt azt a jelenlegi formájában támogatni kell. Azaz például az állandó kintlakás ösztönzése helyett éppen a város–tanya kapcsolat erősítésére és a napi kijárási megkönnyítésére kell törekedni. Mindezt társadalmi és gazdasági érvekkel is igyekszik alátámasztani, amelyek konklúziója az, hogy a tanyasi gazdálkodás jobb és fejlődőképesebb, mint a falusi rendszer.²⁴ A végkifejlet ráadásul egy olyan politikai program volt, aminek célja a tanyák támogatásán túl a mezővárosi rendszer országos szintre való kiterjesztése. Erdei olyan „városépítő” programot alkotott meg, amiben a falu–város viszonyt még a Dunántúlon is a tanya–mezőváros kapcsolat mintájára alakítaná át.²⁵

Az elképzeléseket érdemes a tanya lakóhely- és munkahelyfunkciójának szemszögéből áttekintenünk. Míg a tanyaközpontosító elgondolások szerint a tanya munkahely és lakóhely térbeli egysége kell legyen, addig Erdei és Kaán szerint ideális az lenne, ha a kettő elválna, de míg az előbbi a lakóhelyet a mezővárosba helyezné (vissza), addig az utóbbi a kettőt új helyen, közel tartaná, de ugyancsak elválasztva. Itt még arra a jelentős nézeteltérésre kell utalnunk, hogy miközben egyes szerzők szerint a külterületi intézmény és az infrastruktúra teljes körű kiépítése az előfeltétele a felvázolt kulturális és gazdasági előrehaladásnak, addig mások csak az alapvető, főleg kulturális reformokat sürgetik, és azt várják, hogy a mentalitás formálódásá-

²¹ KAÁN 1927: 338–339, 343.

²² A két háború közötti európai vidékpolitika jellemző irányvonalairól lásd: VAN DE GRIFT—MÜLLER—UNGER 2022: 255–257.

²³ ERDEI 1976: 8, 12.

²⁴ ERDEI 1976: 240–242, 251.

²⁵ Politikai programját viszont a *Magyar város* című kötetében találjuk meg. ERDEI 1974: 209–234.

val igény támadjon a külterületi intézmények létrehozására, azaz a tanyaközpontok ugyancsak állami és városi segítséggel, de organikusan kialakulhassanak.²⁶

Az eszkalálódó háborús helyzet hátráltatta az eredmények gyakorlati alkalmazását. Az 1930-as években a belügy felmérte a tanyavilág közigazgatási reformjának lehetőségeit, de a rendezést a háború előtt nem sikerült megkezdeni. 1944-ben törvényben²⁷ kötelezték a városokat arra, hogy a lakosságszám függvényében állandó vagy ideiglenes közigazgatási ki- rendeltségeket hozzanak létre a határrészekben, és korlátozták a külterületi építkezéseket is. Végül soron viszont ez sem vette ki az önkormányzatok kezéből a tanyavilág ügyeit.²⁸

A tanyakérdés a háború után

A tanyákkal kapcsolatos politikát közvetlenül a háború után elsősorban közigazgatási és bel- ügyi kérdésként kezelték. Súlyát növelte, hogy az 1945-ös földosztás hatására számos újgazda költözött ki a kapott földjére.²⁹ 1945-ben és 1946-ban olyan területrendezéseket tettek ren- deletileg lehetővé, amelyek nyomán az első két évben annyi község született, mint a két háború között összesen.³⁰ A parasztpárti Erdei Ferenc, valamint az őt követő kommunista belügymi- niszterek 1945 és 1948 között összesen 46 új települést hoztak létre.³¹

A tanyakérdés megoldásának közelebbi koncepciója 1949-re körvonalazódott. Tulajdon- képpen megőrizte a korábbi, elsősorban közigazgatási szempontokat szem előtt tartó elgondo- lásokat, ugyanakkor összekapcsolta azokat a kollektivizálás vélt előfeltételének megteremtésé- vel, a tanyák felszámolásával.³² A szándék már nemcsak az volt, hogy önállósítsák a tanyás térségeket, illetve a közigazgatást és esetleg más intézményeket közelebb vigyenek a tanyák- hoz, hanem az is, hogy ezáltal eltűnjenek a szórványos külterületi lakhelyek, mivel azok akadá- lyozzák a nagyüzemi táblák kialakítását.

1949 elején végül megszületett az önálló tanyapolitikai szerv, a Tanyai Tanács. A tanácsot a kormány utasítására a Gazdasági Főtanács hívta életre. Elnökéül Erdei Ferencet nevezték ki, a szervezet hét tagját pedig a különböző minisztériumok, valamint az Országos Tervhivatal (OT) delegálta. Az OT az új szerv megalakulásakor annak elsődleges feladatát abban jelölte ki, hogy az előzetes felmérések alapján jelölje ki a tanyaközpontokat, és készítse elő az ott meg- valósuló jövőbeli beruházásokat.³³ Ennek érdekében a TT már 1949 telén olyan jogszabályi módosításokat kezdeményezett, amelyek később lehetővé tették a tanyaközponti intézmények kiépítését, valamint meggyorsították a tanyasiak beköltözését. Ennek kirívó példája volt az év elején kormányrendeletbe foglalt külterületi építési tilalom, amelynek értelmében a tanyákon tilos volt az építkezés, bővítés.³⁴

²⁶ Lásd: KAÁN 1927: 340; GESZTELYI 1928: 238; GESZTELYI 1928b.

²⁷ 1944. évi II. törvénycikk a tanyai igazgatás rendezéséről.

²⁸ ORBÁN 1986: 83.

²⁹ A becslések 25 ezer és 75 ezer közé teszik az új tanyák számát. ORBÁN 1980: 367; ORBÁN 1987: 85.

³⁰ ORBÁN 1987: 84.

³¹ HAJDÚ 1992: 105.

³² ORBÁN 1980: 372.

³³ ORBÁN 1987: 96–97.

³⁴ BELÉNYI 1996: 97–101.

A Tanyai Tanács felállításával végül megvalósult a tanyakérdés megoldásának korábban is hangoztatott előfeltétele, a centralizált és önállóított részpolitikai irányítás megszervezése. A TT részben a korábbi koncepciók irányát követte. 1950-ben kritizálták is a tanácsot, amiért az nagyban támaszkodik a tanyakérdés „burzsoá” irodalmára.³⁵ A legjelentősebb különbség abban mutatkozott meg, hogy a célként kitűzött ideális vagy „okszerű” gazdálkodást a párt-állam a téeszrendszerben jelölte meg. Ebből a perspektívából a tanyavilág ugyanolyan „anomáliának” számított, mint a falusi magángazdálkodási rendszert idealizáló koncepciók szerint.³⁶ Amellett, hogy a tanya kilógott a „normálisnak” gondolt településtípusok és gazdálkodási formák közül, fizikai valójában a nagyüzemi táblák kialakítását is akadályozta. A vázolt elképzelés tulajdonképpen a legegyszerűbb út volt, amit a magyar tanyakérdés eddigi irodalma és a szovjet kolhoz mintájának ötvözése kínált.³⁷

1949-ben a tanyakérdéshez hasonlóan a településtervezés is önálló részpolitika lett. Az alapelvek kidolgozásában az OT Beruházási Osztályának kutatóintézeteként létrejött Területrendezési Intézet (TERI, majd TERINT), valamint a műszaki egyetemen működő Város-tervezési Tanszék szerepe volt jelentős. A két szervezet országrendezési tervet készített, amelyben három osztályba sorolták a településállományt a fenntartásuk megtérülésének szempontja szerint. A gazdaságos településméretet 3500–4000 lakosságszámban állapították meg. A tervet 1950 őszére készült el, és bár nem vált törvényerejű rendeletté, a továbbiakban meghatározta a fejlesztési források elosztásának gyakorlatát.³⁸ A településpolitikai elvek mentén 1950-re a tanyaközségesítés során létrehozni kívánt falvak is nemkívánatosává váltak. A községesítés a téeszítéssel együtt pedig általában is az iparosítás szempontjai mögé szorult a források elosztása során. Az 1950-es évek adó-, beszolgáltatási és árrendszere a mezőgazdasági források nagy részét elvonta, és csak keveset juttatott vissza az érintett régiókba. A nagyberuházások között alig, 1950-ben például egyáltalán nem szerepelt mezőgazdasági befektetés.³⁹

A fenti település- és gazdaságpolitikai irányelveknek megfelelően végül 1950-ben két párthatározat vetett véget a tanyakérdés megoldási kísérletének.⁴⁰ A fordulat után a Tanyai Tanács feladata többnyire a kijelölések visszavonásában merült ki.⁴¹ A szervezet története a Nagy Imre-kormány alatt ért véget. 1954 februárjában a Minisztertanács elé terjesztették a megszüntetését, feladatait a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium vette át. Emellett a községek felülvizsgálatát is szükségesnek tartották, minthogy néhány „nem életképes”, és „fenntartásuk nehezíti mind az igazgatást, mind a mezőgazdasági termelés fejlesztését.”⁴²

A falvasítás programjára jellemző technokrata tervezés arra alapozott, hogy a tudományos és technikai vívmányok segítségével a természet (beleértve az emberi természetet is) irá-

³⁵ ORBÁN 1987: 118.

³⁶ 1300/1949. Korm. rendelet a tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról. BELÉNYI 1998: 167.

³⁷ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Erdei Sándor, amikor bátyja tanyapolitikai tevékenységére emlékezett: „akkor a kollektivizálás lázában gyakorlatilag ennél gyorsabb megoldást nem találtak a táblásítás útjában álló tanyak összevonására”. ORBÁN 1980: 371.

³⁸ BELÉNYI 1996: 87.; HORVÁTH 2022: 127.

³⁹ BELÉNYI 1996: 92.

⁴⁰ Az MDP KV Titkárság 1950. január 4-én és 1950. június 28-án hozott a községesítés feltételeit szigorító határozatokat. ORBÁN 1987: 109–117.

⁴¹ ORBÁN 1987: 118.

⁴² MNL OL XIX-A-59.2. A tanyai települések újabb szabályozása és a Tanyai Tanács megszüntetése. Előterjesztés a Minisztertanácshoz. 1954. február 8.

nyítható, a társadalom racionálisan megszervezhető, és nem utolsósorban az állam számára átláthatóvá és irányíthatóvá lehet tenni. A tervezett településeken a hagyományos közösségi tereket felváltották a központból irányított adminisztratív, gazdasági és kereskedelmi, oktatási és közösségi intézmények.⁴³ A létesítmények az emberi igények — pontosabban a tervezők emberi igényekről alkotott képének — egy-egy területét fedték le. Az kultúrát az iskola és a könyvtár, az egészséget az orvosi rendelő, az ügyintézkést a tanácsháza stb. valóságos jelenléte biztosította. A kezdeti idealista tervekben hiánytalanul, ugyanakkor *kizárólagosan* ezeket az intézményeket kívánták felépíteni a tanyaközségekben. A lista tükrözi, hogy a tervezők hogyan képelték el a „szocialistává” formált ember mindennapjait.⁴⁴ A tanyasiak összetelepítése során nem egyszerűen falvakat, hanem „szocialista falvakat” szerettek volna létrehozni. Ez a gazdasági szempontok figyelembevételén túl egy olyan épített környezet megteremtését is jelentette, amelyben a lakosok szociális és kulturális ellátása, termelése és fogyasztása, szabadidejének felhasználása is az állampárti normák szerint történik.

A kollektivizálás teljes körűvé válása után, az 1960-as évek első felében újabb diskurzus indult a tanyák sorsáról. 1962 nyarán a Hazafias Népfront (HNF) Országos Tanácsának kezdeményezésére Debrecenben ültek össze a tanyás megyék vezető népfronttagjai. Ezután az *Alföld* folyóirat kezdeményezett vitát az újságban *Tanyakérdés — sorskérdés* címmel.⁴⁵ Az újabb jelentős, immár országos tanyavita az 1970-es évek elejére bontakozott ki. 1973-ban a Hazafias Népfront és a Kommunisták Ifjúsági Szövetsége (KISZ) tanyakonferenciát rendezett Kecskeméten. A tanácskozáson a Bács-Kiskun megyei párt- és közigazgatási vezetők egy része, a minisztériumok és egyes vállalatok képviselői, megyei és alföldi értelmiségiek (írók, újságírók, tanítók) jelentek meg.⁴⁶

Az MSZMP a X. pártkongresszusán foglalkozott a tanyakérdéssel, ahol kijelentették, hogy „a történelmileg kialakult tanyarendszer erőszakolt felszámolása ellentétes az egyéni és a közösségi érdekekkel is.”⁴⁷ A tanyasi élet és a tanyasi gazdálkodás folytatása tehát legitim egyéni döntés lehetett, amennyiben a megfelelő módon a tanyák elhagyása és az ottmaradás is „azonos irányba vezet: a szocialista társadalom normáinak és reális társadalom- és gazdaságpolitikai céljainak irányába.”⁴⁸ Az új narratíva szerint a „szocialista nagyüzemi gazdálkodás” keretei között a tanya megszűnése továbbra is „szükségszerű”, ugyanakkor „differenciált és lassú”. A kecskeméti konferencián a fogadó megye párt- és tanácsi vezetői úgy foglaltak állást, hogy a tanyavilág eltűnéséig az „átmeneti időszak” politikáját kell érvényesíteni.⁴⁹

⁴³ SCOTT 1998: 5, 195, 214, 249. A hasonló telepítések nem voltak idegenek a történelemben. A szovjet kollektivizáláson túl a magyar példához sok tekintetben hasonlíthatóak a gyarmati és a háború utáni állami afrikai falvasító programok. SCOTT 1998: 223–261.

⁴⁴ A *Tanyaközpontok 5 éves terve* alapján a községekben a következő létesítmények kaptak volna helyet: Elsősorban községháza, rendőrpihenő, jegyzői lakások, iskola és tanítói lakások, kút, telefon, bekötőút, posta és szövetkezeti bolt épült volna a falvakban. Egy második turnusban kultúrház, szövetkezeti székház, egészségház, hullaház, vasútállomás, különféle gazdasági épületek, magtár, rendőrőrs, tűzoltószertár és természetesen bekötőút egészítené ki a listát. MNL OL XIX-A-59.1. *Tanyaközpontok 5 éves terve. A TT 1949. április 15-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete*, 1.

⁴⁵ *Alföld* 1962: 80–85.

⁴⁶ A konferencia összefoglaló kötete: CSERKUTI—HORVÁTH 1973.

⁴⁷ ROMÁNY 1973: 5.

⁴⁸ ROMÁNY 1973: 84–85.

⁴⁹ ZÁM 1973: 43–44.

A záróelőadásban a HNF Országos Tanácsának titkárától az is elhangzott, hogy bizonyos, a téeszekkel jól összehangolt tanyák fenntartása nemcsak hogy lehetséges, hanem „kívánatos” is. Indoklása szerint „ezeken a tanyákon él számos mezőgazdasági nagyüzemi dolgozó, és emellett itt jelentős árutermelés folyik, amelyet sem most, sem a belátható jövőben nem tudna népgazdaságunk nélkülözni.” Illetve „azért sem valósítható meg gyors felszámolásuk, mert a mezőgazdasági üzemek munkaerőbázisai, s különösen a zöldségtermelésben és az állattenyésztésben több évtizedig fontos szerepet töltenek be.” Valamennyi tanya fenntartása azért is indokolt, mert „kevés a lakás, és városaink befogadó képessége nem bírná el a gyors áttelepülést.”⁵⁰

Azaz a mezőgazdasági termelés és a lakáshelyzet kedvezőbb alakulásának érdekében itt már hasznos tényezőnek ismerték el a tanyát, amennyiben az ottani termelés is hozzájárul a vizionált jövőbeli társadalom kialakításához — ahhoz a jövőhöz, ahol már nem léteznek tanyák. Ezt a kettősséget magyarázzák az *Alföld* hasábjain folyt vita zárószorai:

„A tanyára éppen azért van átmenetileg szükség, hogy majdan megszűnhessen. Ez nem ellentmondás, hanem a távlatos megoldásra tekintő szem megosztott figyelve, amely egyszerre látja a ma gondjait és a távolabbi jövő felemelő örömeit, a szocialista gondoskodás és humanizmus történelmi folyamatának ívelő stációt.”⁵¹

A kecskeméti konferencia záróelőadásának sorai pedig így összegzik a diskurzus új sarokpontjait:

„Mi tehát nem arra törekszünk, és nem lehet ez távolabbi célkitűzés sem, hogy megszüntessük a tanyákat. Arra törekszünk, hogy megszüntessük azokat a hátrányos körülményeket, amelyek között a tanyákon lakó emberek élnek. Ez a körülményektől függően a tanyák megszüntetésével, más esetekben a tanyákon folyó életmód vagy a tanyák épületállagának lényeges megváltoztatásával oldható meg.”⁵²

1973-ban a modern tanya közkeletű képét úgy festették le, mint ahol villany, televízió és hűtőszekrény van. Az elmaradott tanya ezzel szemben nádfedeleles és petróleumlámpás. Az előbbi talán már a „tanyaszocializmus”, farm és nem is tanya — veti fel a szerző, mintegy kiemelve a létesítményt az elmaradottságot jelképező fogalom alól.⁵³ A „szocialista fejlődés” és a „technikai civilizáció” tanyasi térhódítása során „rangja szerint az első” a villamosenergia, mert azt követi a háztartási gép, a világítás, a televízió, a rádió, a háztáji munka gépesítése, a vezetékes vízzel a fürdő és az öntözés.⁵⁴ Immár lehetségesnek tűnt, hogy a tanyasiakat a tanyán maradás mellett is becsatolják a tömegkultúrába, és sajátos módon a tömegtermelésbe is. Ennek lehetőségét a korábbiakhoz hasonlóan a technikai fejlődés kérdésének tartották.

⁵⁰ CSERKUTI—HORVÁTH 1973: 138.

⁵¹ *Alföld* 1964: 340.

⁵² CSERKUTI—HORVÁTH 1973: 138.

⁵³ ROMÁNY 1973: 7.

⁵⁴ CSERKUTI—HORVÁTH 1973: 48.

Összefoglalás

Alapvetően négy nagy cezúrát határozhatunk meg a tanyakérdés történetében. Az agrárius politikai körök és mezőgazdasági szakemberek problémafelvetését, a két háború közötti időszak „nemzeti kérdéssé” emelt tanyakérdés-diskurzusát, a háború utáni gyors és erőszakos tanyafelszámolás politikáját, valamint a kényszerkollektivizálás lezárása után egyfajta válságkezelési-kiútkeresési szakaszt. A háború előtti fősodró koncepciók szerint a tanya alkalmas arra, hogy professzionális gazdasággá válhasson. A tanyaközpontokban a létesítmények úgy épülének fel, hogy a földet és a munkaerőt megtartsák a tanyasi keretek között, de az optimális termelés érdekében megkönnyítsék a gazda állandó jelenlétét a föld közelében. A falvasítás hívei ezt tagadták, és csak a falusi keretek között tudták elképzelni a kívánt gazdasági, valamint azzal összefüggő társadalmi és kulturális fejlődést. Az MDP és a Tanyai Tanács ugyancsak tagadta a tanya alkalmasságát, de az ideális gazdálkodást már nem a falusi magán-, hanem a kolhoz típusú „közös” művelésben látták. A kollektivizálás után azonban a kisüzemi — háztáji — termelés nélkülözhetetlennek bizonyult. A tanya fenntartása mellett szólt a lakáshiány problémája is. Emiatt a vita újra arról szólt, hogy a tanyavilág jelenlegi viszonyaihoz igazodva mennyiben és hogyan válik lehetővé a modernizációként prezentált átalakítás. A diskurzus a résztvevők számára tulajdonképpen az alföldi termőterület, valamint a tanyasi gazdaságokban lekötött munkaerő produktívabb hasznosításáról szólt, tehát túlmutatott a tanyavilág és a tanyasi társadalom problémáin. Előbb nemzeti, később a jövőbeli „szocialista társadalom” megteremtésének szempontjából is releváns kérdésként mutatták be az Alföld és a tanyavilág belső gyarmatosítására született koncepciókat. A tanyavilágra a háború után valóban „felszámoló-dás” várt, amely később a rendszerváltozással is tovább fokozódott. Az új falusi otthonok felépítése, a „kalákázás” vagy a városi megtelepedés során a volt tanyasiak jelentős túlmunkát vállaltak, és az elköltözés radikális életformaváltással járt.

Felhasznált irodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-59.1–4. Tanyai Tanács (1949–1954).

SAJTÓFORRÁS

1962 Tanyakérdés — sorskérdés. Vitaindítás és beszámoló egy tanácskozásról. *Alföld* 13/5, 80–85.

1964 Zárszó a Tanyakérdés — sorskérdés vitához. *Alföld* 15/4, 340.

SZAKIRODALOM

BELÉNYI Gyula

1996 *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

1998 Községi önállósítások az Alföld területén a 20. században. *Limes* 11/2–3, 161–178.

BÓDY Zsombor

2020 Hatalmi viszonyok a mezőgazdaság érdekképviseleteiben Trianon után. Az 1920-as kiscgazda frakció és a mezőgazdasági kamarák elitjének társadalmi arculatáról. *Agrártörténeti Szemle* 61/1–4, 177–188.

CSERHÁTI Sándor

1907 *Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja*. Budapest: Pátria.

CSERKUTI Ferenc — HORVÁTH László (szerk.)

1973 *Mi lesz a tanyákkal?* Budapest: Hazafias Népfront.

ERDEI Ferenc

1974 *Magyar város*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1976 *Magyar tanya*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FORSTER Géza

1907 *Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására*. Budapest: Pátria.

GESZTELYI NAGY László

1928a *Magyar tanya*. Kalocsa: Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája.

1928b A tanyarendszerű település jelentősége Magyarországon. *Társadalomtudomány* 6–8, 417–422.

HAEFFLER István (szerk.)

1940 *Országgyűlési almanach 1884–1994. Az 1939–44. évi országgyűlésről*. Budapest.

HAJDÚ Zoltán

1992 A Tanyai Tanács története. A „szocialista tanyapolitika” alapvetése és a tanyakérdés megoldásának radikális, voluntarisztikus kísérlete, 1949–1954. *Alföldi Tanulmányok* 14, 105–124.

HORVÁTH Gergely Krisztián

2022 „Szerepkör nélkül”. Falvak a Kádár-kor településpolitikájában. In HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben*. (Magyar Vidék a 20. Században.) Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet — Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 123–152.

KAÁN Károly

1927 *A magyar Alföld*. Budapest: MTA.

Magyar életrajzi lexikon

Elérhető: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/> (2024. 09. 21.)

[NÉVTELEN]

1905 A földmivelési és növénytermesztési szakosztály ülése. (1905 nov. 16). *Köztelek* 92, 1905. 11. 22., 1914–1917. <https://doi.org/10.25291/VR/1905-VLR-11>

ORBÁN Sándor

1980 Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In PÖLÖSKEI Ferenc — SZABAD György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest: Akadémiai, 362–398.

1987 Az MKP és az MDP kísérletei a tanyakérdés megoldására. *Párttörténeti Közlemények* 33/4, 80–127.

PINTÉR Ilona

1984 Duna–Tisza-közi Mezőgazdasági Kamara 1922–1946. *Agrártörténeti Szemle* 26/1–2, 431–474.

ROMÁNY Pál

1973 *A tanyarendszer ma*. Budapest: Kossuth.

SCOTT, James C.

1998 *Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.

VAN DE GRIFT, Liesbeth — MÜLLER, Dietmar — UNGER, Corinna (szerk.)

2022 *Living with the land: rural and agricultural actors in twentieth-century Europe*. Boston: De Gruyter.

ZÁM Tibor

1973 Gondunk: a tanyavilág. *Forrás* 5/3, 42–51.

20th Century Concepts of Internal Colonization of the Great Plain and the “Tanyavilág”

One of the most striking long-term consequences of the desertification of the Hungarian Great Plain was the development of specific frontier-use practices of market towns and the spread of ‘tanya’ farms, the formation of the ‘tanyavilág’ (tanya-world). At the end of the 19th century, the grain crisis drew the attention of agricultural experts to the economies of the Great Plain, thereby initiating the scientific and political discourse known as the ‘tanya question’. The tanya question was simultaneously an economic and social issue, and it was approached with this awareness in mind. Essentially, four major turning points can be identified in the history of the tanya question: the raising of the issue by agrarian political circles and agricultural experts; the interwar period’s discourse elevating the tanya question to a national issue; the rapid and violent tanya-liquidation policy after the Second World War, and a crisis management and solution-seeking phase after forced collectivization.

Pusztafogacs

— Egy puszta felemelkedése, majd eltűnése a térképről

Urbán Márta

*Egri Főegyházmegyei Levéltár — Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola
— PhD-hallgató, történész, levéltáros*

Pusztafogacs korai története

Pusztafogacs neve 1323-ban szerepel először az okleveles forrásokban, Mohács előtt lakott falu volt, de 1549-ben már elnéptelenedett.¹ Az elpusztult település Tarnaméra határában feküdt, a mai térképeken északi határa mentén folyik a Kis-Tarna (Holt-Tarna). Létezésének időszakában Fogacs az Öreg-Tarna bal partjára települt. Pusztafogacs területe alföldperemi sík terület, az erdőirtások helyén mezőgazdasági művelés folyt, főleg állattenyésztés.²

Fogacs, a hajdani népes középkori falu a 15. század közepén lakatlan pusztává vált. Földesurai többé nem népesítették be jobbággyokkal, hanem határai között majorüzemet alakítottak ki. Ez volt a magva a későbbi mérai majoroknak. A 18. század elején már a falu határában is létrehozták a földesurak saját majorságait, de ebben az időben a majorokban főleg állattartással foglalkoztak, ezért a földeken az állatállomány, a juhnyájak, marhacsordák és a ménesek tartásához szükséges gabonát termesztettek. 1754-ben az Almásy és Hellebrot családok, valamint Sütő János, Országh Pál és Gergely tartottak fel majorüzemet Fogacson és Mérán. 1770 körül már a gabonatermesztés volt a majorbeli gazdálkodás fő tevékenysége, s egyre több határrészt foglaltak el a földesurak. Az úrbérrendezést követően minden olyan határterület, amely nem a jobbágyság használatában volt, a majorság kezelésébe került. Az 1788-as II. József-féle felmérés szerint Fogacs pusztán az Almásy család összesen 400 kat. hold szántóföldön, Méra határának majorsági tábláin pedig Almásy Pál 283 kat. hold szántóföldön folytatott majorsági gazdálkodást. A kisszámú uradalmi cselédség főleg a majorok állatait gondozta, míg a szántást, vetést, boronálást, aratást, szénagyűjtést főleg a jobbággyok végezték.³

¹ DERCSÉNYI—VOIT 1978: 607.

² HUSZÁR 2002: 228.

³ SZECSKÓ 2000: 39–40.

Fényes Elek 1837-es leírása szerint Fogacs Boconádhoz tartozott, fél óra járásra, lakossága 219 fő római katolikus volt; juhtenyéssel foglalkoztak; földesura pedig gr. Almásy Ignác, Almásy Emánuel, István és Károly voltak.⁴

A fogacsi kápolna és az egyházközség története

A fogacsi kápolnát 1766-ban építette Almásy János. Jó leírást ad róla az 1819-es canonica visitatio. Szilárd anyagból épített kápolna, ötször 2½ öl⁵ belső mérettel egy füves dombon állt. Kis tornyában egy harang lakott, a falazott szószék kívül esik a kápolna oldalán, kiáll a falból, erre és a kis oratóriumra kívülről lépcső vezet fel. Karzat nincs. Kis sekrestye van a bal oldalon. Nepomuki Szent János oltárát fából faragott szobra díszíti.⁶

A kápolna főhomlokzata előreívelő szemöldökgyámos, zárköves keretezésű barokk bejáratú. Közvetlenül a kapukeret fölött fekvő ovális, szalagkeretes, zárköves ablak, kétoldalt a főhomlokzaton faltükrök, dísztelen oromfal. A tetőn, a főhomlokzat fölött kis bádofedésű, hagymasisakos torony látható.⁷

Az egyik legfontosabb papi személy Pusztafogacs életében Faigel Pál⁸ volt, aki 1838-ban boconádi lelkész lett,⁹ majd Fogacson a remetelakot¹⁰ pusztai iskolává alakította. Erről tanúskodik az egyházmegye elemi tanügyi jelentése 1861-ből, miszerint az Alsó-hevesi esperességben nyolc anyaegyház (plébánia) volt, mindegyik rendelkezett elemi iskolával, de a leányegyházak (filiák) közül csak hatnak volt iskolája. Három helyen, köztük Pusztafogacson nem volt az iskolának saját épülete, a remetelakot használták ingyen.¹¹

A kápolnát Almásy János örököse, Almásy Manó az 1857-ben történt telekkönyvezés alkalmával mint tulajdonát birtokba vette. Az akkori boconádi plébános, Faigel felszólította, hogy a kápolnát és a körülötte fekvő területet adja ki, és külön telekkönyveztesse, de ő ezt megtagadta. Ez ellen nem tehetett semmit, mint törvényes birtokával szabadon rendelkezhetett, a kápolna fenntartásáról maga gondoskodott.¹² Almásy Manó a következő években eladósodott, így az egri ájtatos alapítványi hivatal tulajdonába került a kápolna az egész birtokkal, a területet az alapítványi hivatal eladta.¹³

⁴ FÉNYES 1837: 218.

⁵ Egy öl: 1,9 méter, tehát a kápolna hossza mai mértékben 4 méter 75 cm.

⁶ HU-EFL-AN Egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Canonica Visitatio. 1819.

⁷ Ma is ugyanígy néz ki a műemléki védelem alatt álló kápolna.

⁸ Faigel Pál (1802–1871) magyar író. Született 1802-ben. Pappá szenteltetése után nemsokára Pyrker László egri pátriárka-érsek által aduáriussá neveztetett azon meghagyással, hogy a magyar jogtant is tanulja; ezután az érsek udvari papja, majd azután gyöngyösi segédlelkész lett, s már ekkor megpendítette hírlapok útján a jó és olcsó könyvkiadó-társulat eszméjét.

⁹ Az 1800-as évek közepéig egyházigazgatásilag Boconádhoz tartozott.

¹⁰ A források szerint a kápolna közelében volt egy lakóépület, az úgynevezett remetelak. Volt olyan időszak, amikor ténylegesen remete élt ott, más időszakban a kápolna gondnoka.

¹¹ *Statistikai Közlemények* 1863: 108.

¹² HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 1322/1888.

¹³ Uo.

A következő évtizedekben több olyan tehetős Fogacshoz kötődő személy volt, aki alapítványi támogatással járult hozzá a kápolna fenntartásához. Özv. Rády Sándorné Kakuk Klára 1891-ben a fogacsi kápolna szükségleteire 100 forint alapítványt tett.¹⁴

A következő évben a jászdósai közbirtokosság tulajdonát képező pusztafogacsi részen lakó Juhász József és társai az egri érseknek kérvényt nyújtottak be, hogy egyháziilag csatolja Jászdózsához vagy Pusztaszentandrás¹⁵ a területet.¹⁶

Az 1892-es állapot szerint Fogacs pusztán 33 dósai birtokosú tanya volt, illetve a területen elhelyezkedett két nagyobb, népesebb majorság is, a Bischitz és Ledniczky-féle birtok. Csak azok kívántak Szentandrás¹⁵hoz, Dósához vagy Erkhez csatlakozni, akik a dósai részen laknak, és ezek is csak azon okból, mert soknak találták a tarnaméri plébánosnak, kántornak és harangozónak a hívek által fizetendő párbért. A másik ok pedig az volt, hogy az e tanyákon lakók az év csak kis időszakában tudtak jól közlekedni Tarnaméra felé a járhatatlan, sáros utak miatt, Szentandrásra pedig a homokos talajon bármikor.¹⁷ A Bischitz- és Ledniczky-féle népes majorsági hívek részéről semmi ilyen mozgalom nem történt.¹⁸ Fogacson akkoriban 78 tanköteles gyermek volt, ezért a fogacsi kápolna táján iskola építését és tanítóállomás szervezését kezdeményezte a mérai lelkész. Ledniczky István és Bischitz Artúr hozzá is járult, illetve anyagi támogatást is ajánlottak.¹⁹

1894-ben Tarnaméra község elöljárósága határozatában nem támogatta a külön iskola felállítását a tanyák szétszórtsága miatt. Ellenben a tanyai tankötelesek egy része alkalmas időben a községben levő iskolába járhatna, mivel a községben a második tantermet is megnyitották, így a tanyasi gyermekek is elhelyezhetők. Ennélfogva e tanyák birtokosai ugyanazon arányban kötelesek voltak hozzájárulni a községi iskola fenntartásához, mint a községbeli lakosok és birtokosok, mindaddig, amíg külön tanyai iskolát nem sikerül létrehozni.²⁰

1899-ben Ledniczky István fogacsi földbirtokos és a Fogacson lakó jászdósai gazdák Hevesen értekeztek a Méráról való leválás ügyéről. Legfőbb okként azt hozták fel, hogy a Fogacsra vezető út már járhatatlan, sem gyalog, sem kocsival nem alkalmas közlekedésre. Tehát a mérai lelkész csak nyáron és Boconádon át közlekedik a Ledniczky-féle fogacsi részre. A megyei közigazgatási bizottság évekkor ezelőtt hozott végzése alapján a méraiak kötelezettsége lett volna az utat Fogacs határáig magas töltésű kőúttal biztosítani, de ezen munka a méraiak szegénysége miatt nem valósult meg. Így a plébános nem kötelezhető, hogy Fogacsra — ahol temető nem is volt — temetni menjen, hanem mint addig is, a fogacsiak a halottat, ahogy tudják, vállon beviszik Mérára, s a lelkész az ottani temetőben temeti el.²¹

1902-ben Tarnaméra községet végérvényesen kötelezték a fogacsi pusztán található nagyszámú tanköteles gyermekek oktatására az 1868. évi 38. és 47. szakasza alapján, így egy községi iskolát kellett felállítani és fenntartani. Mivel annak elhelyezésére leginkább alkalmas az a terület lett volna, ahol a kápolna áll — mely felekezeti tulajdon –, a község az egri érsekhez

¹⁴ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 4217/1891.

¹⁵ Jászszentandrás.

¹⁶ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 2205/1892.

¹⁷ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 6090/1892.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 2272/1895.

²¹ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 128/1899.

folyamodott, hogy a területből az iskola számára a községnek megfelelő telket ingyenesen átengedjen.²²

Puchlin Kázmér alesperes-plébános nem támogatta az ötletet, szerinte a terület kell a kápolnaőrnek, mert ha ő nem lenne, akkor a kápolnát senki nem őrizné. Csak akkor lenne kivitelezhető, ha a tanító lenne a kápolnaőr, másrészt a kápolna környéki területre szükség van, mert búcsúkor jó idő esetén 5000 ember is volt ott, és csak azon a területen fértek el.²³

Az egyházmegye válasza szerint, ha felekezeti iskola lesz, akkor átenged 6000 négyszögöl területet az iskola építésére.²⁴ A község szegény volt ahhoz, hogy az iskolaállítási kötelezettségnek eleget tegyen. Tarnaméra nagybirtokosa ebben az időben az izraelita Schossberger család volt, Pusztafogacsnak pedig a Bécsben lakó Táfber család. Mindkét nagybirtokos befizette az 5%-os iskolai adót, de csak azzal a feltétellel engedték igénybe venni, ha nem római katolikus felekezeti iskola építésére használják fel. Az ügy sokáig húzódott, míg végre a mérai lelkész Tarnaméra község közgyűlési jegyzőkönyve alapján a Fogacs pusztán építendő iskolát római katolikus jellegűnek mondta ki.²⁵

A következő évben már a főispán is sürgette az érseket, hogy iskola létesítése ügyében az eredményt közölje, mert az ottani nagyszámú tanköteles gyermek vallási-erkölcsi oktatása sürgős.²⁶ Az iskola építésére vonatkozó terveket már 1901-ben elkészítette Kovács K. József építővállalkozó, a költségvetéssel együtt. A pusztafogacsiak 1868-tól 1894-ig nem fizették az 5%-os iskola adót, mint a községbeliek, pedig fizetniük kellett volna. Csak 1894-től járultak hozzá az iskolai terhekhez. Ha fizették volna, akkor már egy olyan alappal rendelkeztek volna, amely lehetővé teszi minden komolyabb erőfeszítés nélkül az iskola építését.²⁷ A megye közigazgatási bizottsága 1894. évi február 12-én tartott ülésének 497. számú határozata szerint a fogacsi tanyák birtokosai ugyanolyan arányban kötelesek a községbeli iskola fenntartásához hozzájárulni, mint a községbeli lakosok és birtokosok, mindaddig, amíg külön iskolát nem állítanak.²⁸

A tervezet szerint az iskolát községi jelleggel Tarnaméra község építené fel a fogacsi római katolikus kápolna tulajdonát képező, az érsek által az iskolaépület és tanítói lakás céljára átengedendő területen, amiért viszonzásul a községi képviselő-testület kizárólag tarnamérai és fogacsi római katolikus hívek közül választaná meg iskolaszékét. Azt is megkívánta, hogy mindenkor római katolikus vallású tanítót válasszanak. A tanítói állomás javadalmazását egyharmad részben államsegélyből, kétharmad részben az 5%-os iskolai adóból fedezték.²⁹

Heves vármegye közigazgatási bizottsága a tarnamérai-pusztafogacsi területi római katolikus iskolai első tanítói állás szervezését 1925. május 1-től kezdte.³⁰

Az iskola létrejötte előtt Pahocsa Antal minorita szerzetes látta el néhány évig a tanítói feladatokat. 1921-ben hívta meg Pusztafogacs tanyai lakosságát, hogy „mivel teljes lelki elha-

²² HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 626/1902.

²³ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 772/1902.

²⁴ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 5038/1902.

²⁵ Uo.

²⁶ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 2901/1903.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 2901/1903.

³⁰ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 2408/1925.

gyatottságban élnek, vállalja szellemi életük vezetését és irányítását”, egyben vállalja a kis kápolnájuk gondozását. Támogatást is ígértek, egyrészt, hogy a tisztséggel járó 2 és fél hold szántóföldet megmunkálják, és amennyiben ennek termése elégtelen lenne, azt a sajátjukból pótolják, illetve fizetést is ígértek.³¹ A tanyai nép lelki gondozása és gyermekeik iskoláztatása érdekében saját szobáját alakította át iskolának. A szerzetes Fedorcák József tarnabodi tanítóval tanított és a Zaránki Iskolaszékkal a gyermekeket vizsgáztatta.³²

Az iskolaüggyel párhuzamosan sokat foglalkoztak a kápolna fenntartásával. 1925–1926-ban Fekete János kápolnaőr tisztította át a kápolnát. A zsúppal fedett lakóház, mely két szobából, konyhából és melléképületekből állt, hasonlóképpen megfelelt rendeltetésének. A szobák padlózatlanok voltak. A konyhában rakott tűzhely állt, melyhez új kémény épült. A zsúppal fedett melléképületek (1 istálló, 1 sertésól, 1 árnyékszék) tűrhető állapotban voltak. A lakóház udvarán volt még egy cementgyűrűkkel beépített gémeskút.³³

A pusztafogacsi hívek látták a tarnaméri és zaránki templom helyreállítási munkálatait,³⁴ ezért elhatározták, hogy az igen elavult faszindely fedésű kápolnájukat eternitpalával és annak tornyát bádoggal befedetik, a régi szűz ette fapadokat pedig hat darab új ülőhelyre cserélik. A költségek fedezésére 20 mázsa búzát szedtek össze a tanyai nép adományaiból.³⁵

Pethes István nagybirtokos levelet írt az érseknek, Szmrecsányi Lajosnak, hogy rendelje el, hogy a fogacsi hívek legalább minden második vasárnap szentmise hallgatásban részesüljenek. Leveléből azt is tudjuk, hogy 712 főben állapította meg a római katolikusok számát.³⁶

1940-ben árvíz sújtotta a területet, ezt onnan tudjuk, hogy a képviselő-testület kimondta, hogy a pusztafogacsi kápolnaőrnek a kápolnaföld haszonbérlete címen évenként fizetendő 3 métermáza búzát és az adót az árvízre és jégverésre tekintettel az 1940. évre elengedte.³⁷

1944. november 15-én bevonultak Tarnamérára az oroszok. Polgári emberéletben a két napig tartó harc után két fogacsi ember és egy 7 éves Vince-tanyai fiú vesztette életét, egy mérai asszony saját házában aknától megsérülve rövidesen elhunyt, valamint néhányan megsebesültek. Az ütközet Tarnaméra Tarnazsadány felé eső részén és a Tarna folyó közt történt. Sok ház és annak teteje megrongálódott. A templomtornyot megfigyelőhelyül használták, a templomban éjjel pár napig sok vöröskatona aludt. A plébániáról március 30-án, nagypénteken vonult ki Pest felé 55 altiszti iskolába járó katona. Pusztafogacson az iskola, a kápolna és az őrlakása sértetlen maradt. A Pethes-tanyán még áprilisban is voltak oroszok elszállásolva, és a lakosság panaszkodott a zaklatások miatt.³⁸

A II. világháború után érseki utasítás rendelkezett arról, hogy a 300 léleknél népesebb filiákon külön egyházközséget kell létesíteni.³⁹ Pusztafogacson a szétosztott Pajzs-tanyával együtt a hívek száma több volt 300-nál, de a tanya szétszórt házakból állt, és messze voltak

³¹ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 5264/1925.

³² Uo.

³³ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 3169/1926.

³⁴ 1926-ban volt a felújítás.

³⁵ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 3937/1927.

³⁶ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 412/1936.

³⁷ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 1868/1941.

³⁸ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 794/1945.

³⁹ Czapi Gyula egri érsek körlevele VI.2392. sz.

egymástól — így nem volt községi jellege —, emiatt a plébános álláspontja szerint nem tekinthető filiának.⁴⁰

1948-ban a pusztafogacsi hívek részére temető célra Répási Pál és neje megvásárolt egy 400 négyszögöl területű ingatlant. 200 négyszögölt vásároltak hozzá a hívek is, így 600 négyszögös telek állt rendelkezésre.⁴¹ Az egyházközség kérelmére a járási tanács 8200-5/1954 EÜ. M. 3 §-a alapján temetőnek nyilvánította.⁴²

20. századi változások Pusztafogacs életében

Tarnaméra község 1945 után Pusztafogacs fejlesztését is előtérbe helyezte, fontos volt, hogy az ott élő emberek életminőségét is javítsák. Tarnaméra Község Végrehajtó Bizottsága 1953. november 29-én tárgyalta Vereb István javaslatát Pusztafogacs fejlesztésével kapcsolatban. Vereb javaslatot tett arra nézve, hogy a „parlamentarizmus megvalósításért” előtérbe kell helyezni a közügyekkel való aktívabb foglalkozást. Javaslatot tett a határi utak rendezésére.⁴³ A bizottsági tagok szorgalmazták egy pusztafogacsi kirendeltség felállítását, illetve szatócsbolt felállítását is, hogy a tanyán élők könnyebben intézhessék ügyeiket, és egyszerűbben, gyorsabban hozzájussanak az élelmiszerekhez.⁴⁴ Pusztafogacsra a Tanácsülés egyhangú határozattal javasolta és kérte a tanácsi kirendeltség felállítását, továbbá a lakosság jobb és gyorsabb áruellátásának biztosítása érdekében szatócsüzlet létesítését.⁴⁵

1955 januárjában elhatározták, hogy a Kis-Tarnán a fogacsi kápolnánál hidat kell létesíteni, hogy ezáltal a Pethes-féle földek megközelíthetők legyenek, 8 km helyett 4-5 km lenne az út.⁴⁶ Másrészt kultúrház létesítéséről is döntöttek. Az állami tulajdont képező Pethes-tanya egyik épületének lebontása miatt megfelelő mennyiségű faanyag állt rendelkezésre, amelyből a tetőszerkezetet és a szükséges egyéb faanyagokat ki lehet nyerni. A lakosság társadalmi munkával segítené az építkezést, csak a berendezéshez kellene állami segítség.⁴⁷

A fejlesztési terv részét képezte egy telefonállomás létesítése is. Az előterjesztés szerint Pusztafogacson közel 500 fő lakott a tanyákon. Ez a terület szétszórtnak, Tarnaméra községtől 5 km távolságra fekszik. Minden előforduló és előfordulható esetre és balesettel számolva szükséges, hogy a pusztafogacsi rész középpontjában az iskolánál telefonállomást létesítsenek.⁴⁸

A pusztafogacsi iskolánál mélyfúrású kút létesítését is tervbe vették, mivel a pusztafogacsi lakosságnak 35-40 gyermeke járt helyben iskolába, és sem az iskolának, sem a környéknek nem volt megfelelő minőségű ivóvíze, így a lakosság vízellátása érdekében egy mélyfúrású kút

⁴⁰ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 3392/1947.

⁴¹ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 4778/1948.

⁴² HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 4800/1954.

⁴³ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1953. november 29.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. Határozatok 1/13/1953.

⁴⁶ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1955. január 3.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

létesítése vált szükségessé. A Fogacson lévő kutak minősége nem volt alkalmas arra, hogy a gyerekek ivóvize legyen.⁴⁹

A kultúrház mellé tűzoltószertár építése is a tervek közé került. Pusztafogacson nem volt olyan terem, ahol a lakosság akár gyűlésre, akár kulturális célból összejöhetett volna. Szükségnek látták a Pethes-tanyán lévő állami tulajdont képező épület alapanyagát felhasználva olyan kultúrtermet létesíteni, mely legalább 100 fő befogadására alkalmas, és amellyel otthont tud biztosítani kulturális rendezvényeknek. Az épület mellé egy tűzoltószertárat és egy pihenőszobát is terveztek. A tűzoltószertár megépítését az is indokolta, hogy 2800 kh terület mezőgazdasági tűzvédelméről volt szó.⁵⁰

1956-ban napirendre került a kulákkérdés felülvizsgálata is, miszerint valamennyit „középparasztként kell tekinteni”. A tanácsból többen 1945 óta ismerték a kulákklistára került személyeket. Dolgozó ember valamennyi, akik kora reggeltől késő estig művelik a földet, éppúgy, mint régen, mert cselédet egyik sem tartott. Ezek az emberek általában mintaszerűen gazdálkodtak. A Tanácsülés egybehangzó véleménye alapján ezek az emberek kizsákmányoló tevékenységet nem folytattak, rendszeresen nem alkalmaztak cselédet. A Tanácsülés utasította a végrehajtó bizottságot, hogy — a dolgozók Pusztafogacson laknak, emiatt — szervezzenek Gazdaggyűlést Pusztafogacson, és az ottani termelőktől kérjenek szélesebb körű véleményt.⁵¹

Két évvel később, 1958-ban a községfejlesztésben csak 500 forintot terveztek Pusztafogacs fejlesztésére. Az új álláspont szerint Pusztafogacs szétszórt települését csak akkor lehet közművesíteni, ha tanyaközpontba tömörülnek.⁵²

1965-ben a község lakásviszonyai mennyiségi és minőségi szempontból is javultak. A község házainak 40%-a épült teljesen újjá 1945 óta. A község átszervezése óta a pusztafogacsi területről is folyamatosan települt be az ottani lakosság, ennek következtében a tanyai területeken évről évre kevesebben maradtak, akik a község belterületén lakók rendelkezésére álló kulturális és egyéb jellegű adottságokat kénytelenek nélkülözni. A tanács végrehajtó bizottsági vezetői minden lehető támogatást biztosítottak, hogy a betelepülés előnyeivel kapcsolatos propagandát terjesszék a betelepülni szándékozó lakosok részére.⁵³

A következő időszak egyetlen gazdasági fejlesztése a Holt-Tarnán Tarnaméra és Pusztafogacs között 1956–1957-ben épült híd kiszélesítése volt, mert a termelősövetkezet széles munkagépei és a kombájnok a 3,65 méter széles hídon nem tudtak közlekedni.⁵⁴

Az iskolaügy

A közigazgatásilag Tarnamérához tartozó Pusztafogacson az iskolát 1928-ban alapították.⁵⁵ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1927-ben a tarnaméra-fogacspusztai római katolikus elemi iskolához Eszes Zoltán volt simonyifalvi római katolikus elemi iskolai tanítót nevez-

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1956. július 18.

⁵² HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1958. december 8.

⁵³ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 18-2/1965.

⁵⁴ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 90/1965. VB. határozat.

⁵⁵ MÉSZÁROS 2024.

te ki.⁵⁶ Eszes Zoltán 34 éves, római katolikus vallású, nős volt, három gyermekkel, tanítói oklevelét 1912-ben szerezte a szegedi római katolikus tanítóképző intézetben. Kántori képesítése volt, illetve 15 éve működött a tanítói pályán; ebből több mint 8 évet elszakított területen töltött. 1927 februárjában jött át a mai Magyarország területére. Az előző tanév második felében a dombegyházi községi elemi iskolánál működött mint helyettes tanító.⁵⁷ 1927. december 14-én Eszes Zoltánt kinevezték a fogacspusztai római katolikus elemi iskolához rendes tanítóvá.⁵⁸ 1930-ban fegyelmi vizsgálat indult ellene, majd 1932-ben új helyre került.⁵⁹

A következő tanító Bakonyik József személyében került a pusztára. Az 1932-es beszámoló szerint a fogacspusztai iskolában az 1931/32-es tanévben a mindennapi tankötelesek száma 52, a továbbképző ismétlőiskola tanköteleseinek száma 10 gyermek volt. A gyermekek 2-3 km távolságra laktak iskolájuktól.⁶⁰

1947-es jegyzőkönyv tanulsága szerint az elnök ismertette az egyházi és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi rendeleteket, mely szerint egy tanerős osztatlan iskolákhoz második tanítói állást kell szervezni fejlesztésképpen a hetedik osztály bevezetésére, ahol a tanulók száma az 50-et eléri. Pusztafogacson a végzett tankötelesek összeírása során megállapítást nyert, hogy a pusztafogacsi iskolához tartozó területen a tankötelesek száma 79 fő. A magas létszám így indokoltta tette, hogy az iskolához az új tanév kezdetéig új állást szervezzenek a község anyagi fenntartásával. A község 10%-os helyi fizetést, lakást biztosított a második tanító számára, és ez tanítónői tanerőt kívánt a nőnevelés és leánynevelés érdekében.⁶¹

A II. világháború utáni időszak a tanyasi iskolák megszűnésének kora. A mezőgazdaságban bekövetkezett változások (földosztás, majd a szövetkezetesítés) alapvetően megváltoztatta a tanyákon élők életmódját. Az 1960-as évekig természetes megszűnésekről beszélhetünk, mert egy-egy tanyai rész elnéptelenedett, így az iskola feleslegessé vált. Az 1961. évi I. törvény még számolt a tanyai iskolákkal, tantervek készülnek az osztatlan, illetve a részben osztott iskolákra, de ezzel párhuzamosan létrehozták a tanyai kollégiumokat, megkezdődtek a tanyai iskolák előbb fokozatos, majd gyorsított felszámolásai.⁶² Gyakran a pedagógusokat is külön meg kellett győzni a körzetesítés célszerűségéről. A tanyán már többé-kevésbé berendezkedtek, közvetlenebb, családiasabb kapcsolatot teremtettek a szülőkkel.

Nagyfejeő Ede igazgató az 1955–1956-os tanévtől vezette a tarnaméra-pusztafogacsi kis létszámú iskolát. Dolgozott a tanyavilág kulturális felemelkedése érdekében is. Az 1959. évi termelősövetkezeti átszervezést agitációs munkával segítette. Részt vett a termelősövetkezeti gyűléseken, ahol hozzászólásaival támogatta a vezetés munkáját. 1959-ben megalakult a Virágzó és Új Erő névvel Pusztafogacson a termelősövetkezet. Működéséről nagyon sok panasz érkezett.⁶³

⁵⁶ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 6145/1927.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 6757/1927.

⁵⁹ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 3523/1932.

⁶⁰ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 4620/1932.

⁶¹ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 3967/1947.

⁶² KOMLÓSSY 1997: 6–7.

⁶³ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. Nagyfejeő Ede igazgató beszámolója az 1959–1960. tanévről.

1962-ben Keresztesi Lajos VB-titkár javasolta a pusztafogacsi általános iskola felső tagozatának megszüntetését. A tanulók létszáma ekkor már csak 36 fő volt. Eldöntötték, hogy komoly szervezésre van szükség: a művelődési otthon ismeretterjesztő előadásait úgy kell ütemezni, hogy arra az időpontra essen, amikor a termelőszövetkezetek gyűlést tartanak, így nem kell különösebben szervezni, mert úgyis együtt lesznek az emberek, így sok érintett ott lehet azok közül is, akiket az iskolaügy érint.⁶⁴

Az 1963/1964. tanévben tovább csökkent a tanulói létszám, 19 gyermek járt az iskolába. Két nevelő volt, egy házaspár. Törvény írta elő, hogy ilyen kis létszámú iskola két tanerőt nem tarthat, így az egyik félnek be kellett volna járni a tarnaméri iskolába. Ebbe a megoldásba ők nem mentek bele. A Művelődési Minisztérium határozata értelmében rövid időn belül meg kellett szüntetni a tanyasi iskolákat, és körzetesítették a kisebb községi iskolákat.⁶⁵ A következő évre tovább csökkent a tanulói létszám, egy család két gyermekkel beköltözött Boconádra, így a 11-ből már csak kilenc maradt. A gyermekek életkorából egyértelműen látszott, hogy a következő tanévre már csak öt-hat gyermek maradt volna Pusztafogacson, ezért már nem érdemes fenntartani az iskolát.⁶⁶ 1945 után 24 család költözött a községekbe, hat Tarnamérára, 18 más községekbe (Boconád, Jászszentandrás). Ezeknek a családoknak pozitív irányba változtak a lakáskörülményeik a korábbi kifogásolható tanyai lakóházakhoz képest, így egymás után költöztek el a kényelmesebb élet reményében. Döntés született az iskola bezárásáról, és elkezdtek tárgyalni az ott maradt gyermekek helyzetéről.⁶⁷

A Végrehajtó Bizottság álláspontja, hogy a megmaradt 5-6 gyermek Tarnamérán és a szülők részére közelebb fekvő községekben elhelyezhető, így nem lehet akadálya, hogy a pusztafogacsi iskola megszűnjön. A VB utasította az általános iskola igazgatóját, Keresztesi Péter nevelőt, hogy elősegítse a pusztafogacsi gyermekek beiskolázását a szülők által megjelölt helyre.⁶⁸

1965. november 24-én Tarnaméra Községi Tanács Végrehajtó Bizottsága döntött a pusztafogacsi iskola mielőbbi lebontásához szükséges terv előkészítéséről. Emellett négy elsős gyermeknek bejárást kellett biztosítani Pusztafogacról Tarnamérára. Határozatot hoztak arról, hogy Almádi Istvánné Tánicsics úti lakos a pusztafogacsi gyermekek részére biztosítson egy szobát, ahol a gyermekek hétfőtől szombatig felügyelet mellett tartózkodhattak. A költségekhez a művelődési osztály hozzájárult. A négy tanuló szombati hazaszállítását és a hétfői beszállítását is meg kellett oldania téli hónapokban.⁶⁹ Erről a december 11-i ülésen döntöttek, miszerint a gyermekek elhelyezést nyertek Almádi Istvánné házában. Az étkeztetésüket a napközi otthon, a hétvégi hazaszállításukat pedig az Ezüstkalász Termelőszövetkezet biztosította.⁷⁰

⁶⁴ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. Beszámoló az iskola munkájáról az 1961/1962. tanévben.

⁶⁵ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1963/1964. tanév. Jelentés a pusztafogacsi iskola megszüntetésének jelenlegi helyzetéről.

⁶⁶ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1964/1965. tanév. Beszámoló pusztafogacsi iskola megszüntetésének kérdéséről.

⁶⁷ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1965. március 13.

⁶⁸ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 82/1965.VB határozat.

⁶⁹ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1965. november 24. 172-3/1965. VB. számú határozat.

⁷⁰ HU-MNL-HML-XXIII. 1103.a. Tanácsülési jegyzőkönyvek. 1965. december 11.

A pusztulás útján

1961-ben a *Heves Megyei Népiújság* tudósítója elutazott a pusztafogacsi tanyavilágba, és részletes leírást közölt az általa tapasztaltakról.

„Út alig, ember sehol. Végre, véletlenül mégiscsak ráakadtunk a kizöldült lombok közé rejtett tanyára. Az iskolában Nagyfejeő Ede vezető tanító, aki egyben a tanyaközpont kultúrházának is az igazgatója. Erősen alkonyodott már, lámpát kellett gyújtani. A fővárosi eleganciával berendezett szobákban, s a tágas, modern konyhában semmi nem emlékeztet arra, hogy a tanítóházaspár tanyán él. [...] Nem olyan már a tanyavilág, mint a hajdani írók elbeszéléseiben! — mondja Nagyfejtő Ede. — Az emberek érdeklődnek minden iránt, ami az életben, a tudományban, a világban történik. Száz férőhelyes kultúrházunk estéről estére megtelik hallgatókkal, akár ismeretterjesztésről, akár színdarabról legyen is szó.”⁷¹

A további pusztuláshoz hozzájárult, hogy 1971. március 31-én az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt Geofizikai Kutatási Üzem emberei a tarnaméra-pusztafogacsi műemlékkápolna közvetlen közelében két robbantást végeztek, körülbelül 100 és 160 méterre. A két robbanás a műemlékkápolna épületében tetemes kárt okozott, a kápolna keleti oldalán az esőkivető és eresz teljesen leszakadt. Ugyanezen oldalon a fal felső részéből jó másfél méteres falrész kiszakadt. A két hosszanti fal derékban tetőtől talpig csúnyán átrepedt, és a vakolat is sok helyen lehullott.⁷²

1973-ra annyira eltűntek az emberek a pusztából, hogy Király Mihály tarnamérai plébános levélben számolt be az egri érseknek a pusztán tapasztaltakról. A kápolnához tartozó harangozóház, az egykori „remetelak” elpusztult, néhány ajtó, deszkadarab maradt a kápolna sekrestyéjében elhelyezve. Régen a környék 8-10 községének kedvelt búcsújáróhelye volt. A hozzá tartozó tanyák lakóinak száma körülbelül 600-700 fő, 1973-ban már csak két-három család lakott ott. A kápolna tetőzete rossz állapotban volt az olajkutatók robbantása miatt. Kívülről a vakolat lehullott. A kápolna mellett nagyjából 200 ölnön temető terül el, benne még le nem járt sírhelyek vannak. A temetőt 1955-ben szentelte fel Németh Sándor, akkori tarnamérai esperes-plébános. A temető közepén még állt a kőből készült nagy feszület. A sírok még gondozottak voltak. A temetőben egy földbirtokos kriptája is állt,⁷³ használata még nem járt le. A kerítés teljesen tönkrement. Több értékesebb felszerelést a tarnamérai templomba vittek. Korábban havonta volt mise, de mivel a hívek elköltöztek, csak a kápolna búcsúünnepén, Nepomuki Szent János napján, illetve az azt követő vagy megelőző vasárnap volt kint szentmise.⁷⁴

1977-ben a kápolnát felügyelő, a közelben lakó Kókai Jenő beköltözött Jászszentandrásra, így már senki nem volt, aki figyelt volna a műemlékkápolnára és annak berendezéseire. Király Mihály plébános engedélyt kért arra, hogy a pusztafogacsi kápolna néhány berendezését be-

⁷¹ *Népiújság* 1961: 12/78–101, 2.

⁷² HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 1971 (iktatószám nélkül).

⁷³ Ma is áll, csak nagyon elhanyagolt állapotban, hasonlóan a sírok többségéhez. Az ott eltemetett elhunytak hozzátartozói közül már egyre kevesebben élnek.

⁷⁴ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 3054/1973.

szállíttassa a tarnaméri templomba. A plébános jelentése szerint 1977-ben már csak a távolabb eső helyeken volt hat lakott tanya, idősebb lakókkal.⁷⁵

Összegzés

Az alföldi tanyasi gazdálkodás fénykora a 19. század végén, a 20. század első felében volt. A tanyákon megtermelt áruk értékesítését segítette a vasúti összeköttetés kiépítése, illetve a tanyasi gazdálkodás biztosította a családok önellátását is. A II. világháborút követően a tanyasi gazdálkodás körülményei megváltoztak: a gazdáknak fel kellett adniuk a tanyai gazdaságokat, így a tanyák jelentős része már a „kollektivizálás első hullámában” megszűnt. A tanyaépítést 1950-ben betiltották, a meglévő tanyák esetében pedig csak a javítást engedélyezték. Az 1960-as években — a nagyüzemi gazdálkodás térhódításának köszönhetően — megindult a tanyarombolás, mellyel hatalmas határrészek váltak teljesen üressé.⁷⁶

Ez a tendencia Pusztafogacs esetében is teljes mértékben követte a Magyarország más tájain lévő modellt, a falvakba költözés, esetleg urbanizáció következtében minden évben egyre kevesebb ember maradt a tanyákon. Az iskola létszámadataiból nagyon jól kitűnik, hogy Pusztafogacs lakossága teljesen előregedett, egyre kevesebb fiatal maradt a pusztában, a lakók többségében a környező településekre költöztek. Ezek a családok hozzájárultak ahhoz, hogy a környékbeli települések lakosság száma megnövekedett, a falvak fejlődtek, a pusztában pedig alig maradtak lakott házak. Ha megnézzük a 1960-as évek légifotóit, nagyon jól látszik, hogy pár év alatt teljes tanyakomplexumok tűntek el, helyüket átvette a szántó föld, amely szerves részét képezi a tarnaméri termelészövetkezet földterületének. Ha ma kimegyünk Pusztafogacsra, csak a kápolna és a körülötte megmaradt temető utal arra, hogy egykor lakott területen állunk, illetve, ha alaposan szétnézünk, akkor megtalálhatjuk az iskolaudvaron a fűrt kút maradványait.

Felhasznált irodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Tarnaméra község tanácsülési jegyzőkönyvei 1951–1990.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára XXIII. 1103.a. Tarnaméra község tanácsülési jegyzőkönyve.

Tarnaméra Római Katolikus Plébánia.

Egri Főegyházmegyei Levéltár Archivum Novum (továbbiakban HU-EFL-AN) Acta parochialis Tarnaméra.

HU-EFL-AN Egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Canonoca Visitatio Tarnaméra, 1819.

⁷⁵ HU-EFL-AN. Par. Tarnaméra 2389/1977.

⁷⁶ SZENTI 2001: 68–79.

SAJTÓFORRÁS

Heves Megyei Népiújság, 1961. április, 12/78–101.

SZAKIRODALOM

BARSI József

1863 Az elemi tanügy állása az egri érseki megyében 1861/2-ben. *Statistikai Közlemények*, 5/1.

DERCSÉNYI Dezső — VOIT Pál (szerk.)

1978 *Heves megye műemlékei III.* (Magyarország műemléki topográfiája 9.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

FÉNYES Elek

1837 *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben III.* Pest: Trattner-Károlyi.

GALÁNYI László

1976 *A 600 éves Tarnaméra.* Tarnaméra: Hazafias Népfront Községi Bizottsága.

HUSZÁR Éva, B.

2002 Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiája. In CSIFFÁRY Gergely (szerk.): *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére.* Eger: Heves Megyei Levéltár.

KOMLÓSSY Ákos

1997 Tanyai iskolák, tanyai tanítók. *Iskolakultúra* 7/6–7, 94–102.

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (összeáll. és kiad.)

1937 *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérlések az 1935. évi adatok alapján.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

MÉSZÁROS Ádám (gyűjt.)

2024 *Pusztai iskolák nyomában — virtuális kiállítás.* https://mnl.gov.hu/mnl/hml/pusztai_iskolak_nyomaban_virtualis_kiallitas (letöltés ideje: 2024. szeptember 3.)

SOÓS Imre

1975 *Heves megye községei 1867-ig.* Eger: Heves Megyei Levéltár.

1985 *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése.* Budapest: Szent István Társulat.

SZECSKÓ Károly

2002 *Tarnaméra története 1334–2000.* Tarnaméra: Tarnamérai Társult Vadász Jogközség.

SZENTI Tibor

2001 Tanyarendszerünk múltja és egy lehetséges jövőképe. *Hitel* 7, 68–79.

Pusztafogacs — The Rise and then Disappearance of a Puszta from the Map

The heyday of lowland farming was in the end of the 19th century and in the first half of the 20th century. The sale of the goods produced on the farms was helped by the construction of railway connections, and farm management ensured the families' self-sufficiency. After World War II, the conditions of farm management changed: farmers had to give up their farms, so a significant part of the farms disappeared already in the "first wave of collectivisation". The construction of these farms was banned in 1950, and in the case of existing farms, only repairs were allowed. In the 1960s — due to the expansion of large-scale farming — the destruction of farms began, with which huge areas of the border became completely empty.

In the case of Pusztafogacs, this trend fully followed the models in other regions of Hungary, as a result of moving to villages or perhaps urbanization, fewer and fewer people remained in the countryside every year. It is very clear from the school's headcount data that the population of Pusztafogacs has completely aged, fewer and fewer young people remained in the farms, the majority of residents have moved to the surrounding settlements. These families contributed to the fact that the population of the surrounding settlements increased, the villages developed, and there were hardly any inhabited houses left in the farms. If you look at the aerial photos of the 1960s, it is very clear that entire farm complexes disappeared in a few years, and were replaced by arable land, which were an integral part of the land area of the Tarnaméra producer cooperative. If we go out to Pusztafogacs today, only the chapel and the remained cemetery around it indicate that we are standing in a once inhabited area, and if we look closely, we can find the remains of a drilled well in the school yard.

A Kárpát-medencei pusztásodás és hadügy a török korban

Nagy Miklós Mihály

CSc, PhD, katonai szakíró, történeti geográfus

A településhálózat pusztásodásának folyamata a Kárpát-medencében már a török kort megelőző évszázadok során elkezdődött és kiteljesedett. A települések ritkulása és rendszerük tartós átrendeződése a korábbi századokban bizonyította, hogy a pusztásodás jelensége nem homogén földrajzi képlet, hanem korról korra változó térbeli jelenség. Módosulásának okai éppoly sokrétűek, mint megjelenési formái, melyek között megtalálhatóak a hadtörténelmi kapcsolódásúak is. Az utóbbiak változatai két tényezőtől, a Kárpát-medence egyéb geográfiai faktoraitól, valamint a hadügy uralkodó képleteitől függenek. Így a pusztásodás egyes történelmi időszakokban a hadtörténelmi földrajz szemléletmódjának alkalmazásával leírható. E megközelítés használata mellett szól, hogy a Kárpát-medence térfejlődésének egyes időszakaiban, így a török korban is, a pusztásodás jelenségéhez egyéb hadtörténelmi földrajzi képletek társultak, s ezek szinergiájaként a földrajzi viszonyokban visszafordíthatatlan változások történtek. Az oszmán hódítás korábban e módosulások halmaza magában foglalta a pusztásodás mellett a Kárpát-medencei frontier átrendeződését, valamint a népesedési viszonyok változását s nem utolsósorban az egyes vidékek és tájak térbeli elkülönülésének oly mértékű megerősödését, mely még napjaink földrajzi viszonyaira is hatással van. A fenti tényezőket figyelembe véve, a török kori térbeli folyamatok a Kárpát-medencei pusztásodás történetében a megelőző és a későbbi korokhoz képest élesen elkülönülő periódust alkotnak. Dolgozatunkban a Kárpát-medencei pusztásodás e sajátos időszakával foglalkozunk. Célunk, hogy történelmi földrajzunk figyelmét felhívjuk a katonai tényezők szerepére ebben az időszakban, és egyben rámutassunk, hogy a földrajzi viszonyok változásának sorában egyes periódusokban néhány geográfiai tényező dominánssá válhat.

A pusztásodás földrajzi, társadalmi kerete

A Kárpát-medencei pusztásodás történetének török kori időszakát annak a tézisnek alkalmazásával tárgyaljuk, hogy a településhálózat átrendeződéséhez egyéb hadtörténelmi földrajzi jelenségek, elsősorban a magyarországi frontier képlete társult. A pusztásodás ebben a korban nem önmagában álló folyamat volt, hanem — az állandósult háborús viszonyok miatt — fegyveres összeütközésekkel terhelt, összetett földrajzi környezetben zajlott. Ebből eredően a pusztásodásnak ez az időszaka nem értelmezhető kizárólag településtörténelmi és -földrajzi jelenség-

ként, jóllehet a hazai történeti geográfia tudomány- és kultúrtörténeti gyökerei e megközelítést erősíthetik, amennyiben intézményesülésének első időszakában domináns volt annak településföldrajzi kötődése.¹ Tézisünk bizonyítása az integrált jellegű hadtörténeti földrajzi szemléletmód mentén lehetséges, mely egyenlő mértékben veszi figyelembe a történeti földrajz gondolkodásmódja mellett a hadtörténelem egészén túl lehetséges geográfiai vonatkozásait is.² A török kori Kárpát-medencében a bonyolult térbeli folyamatok és a földrajzi viszonyrendszer mélyreható átrendeződése zajlott, ami lényegesen változó színteret biztosított a történelmi eseményeknek. Mindennek eredőjeként a pusztasodás besorolható a kor domináns földrajzi képletei közé, az összetett hadtörténeti földrajzi folyamat egyik szembeötlő elemévé vált. A török kor földrajzi viszonyainak legfontosabb jellemzője maga az az átalakulás volt, mely mind a természeti, mind a társadalmi geográfiai vonatkozásban érvényesült.

A módosuló földrajzi viszonyrendszer legszembeötlőbb jelensége a Kárpát-medence egyes területeinek szinte teljes elnéptelenedése volt, vagyis a pusztává vált táj képe, mely a kor utazási irodalmában is megjelent. Az elpusztult, lakatlan vidék képe szinte rémisztően hatott az utazókra. Jól példázza ezt, hogy 1717-ben a török alól túlnyomórészt felszabadított Magyarországon átutazó Lady Wortley Montague Bécsben Savoyai Jenőtől azt a tanácsot kapta:

„várjak, még a Duna jégkérgé eltűnik, akkor legalább a vízi úton kényelmesen eljuthatunk célunkhoz. A magyarországi házak ugyanis az időjárás viszontagságai ellen oltalmat nem nyújthatnak, Buda és Eszék közt, a végzetetlen hósivatagon, egyetlen házat sem fogok találni, a rettenetes hidegtől pedig már sokan meghaltak. Megvallom, mindeme rémítetések mély benyomást gyakoroltak reám, mivel a legilletékesebb embertől hallottam, ki ugyancsak jól lehet értesülve a magyarországi viszonyokról.”³

Az utazók leírásából azonban ellentmondásos földrajzi kép tárul elénk.⁴ Egyik oldalról a forrásokból a teljesen elpusztított vidék feletti száanalom szólal meg,⁵ míg másfelől a rendezettségéről, valamint a viszonylagos jólétről adnak beszámolót az utazók. Lescalopier 1574 nyarán fordult meg a Kárpát-medencében, ekkor járt Váradon, melyről feljegyezte:

„A város szép, nagy és erős. Minden ház homlokzatát olajfestéssel mázolják be. [...] Ez idő alatt három-négy mérföldes körzetben bejártam a szomszédos falvakat. Csodálkozással észleltem a katonaság soraiban uralkodó jó rendet. A földművelés háborítatlanul folyt, mintha teljes béke uralkodnék az országban.”⁶

¹ FODOR 2006: 353–359; FODOR 1935; MENDÖL 1938; GLASER 1939; GYŐRI 2002.

² NAGY 2009; NAGY 2015a.

³ SZAMOTA 1891: 445–446.

⁴ SZAMOTA 1891; LESCALOPIER 1982; BRANDSTETTER 2001; LOTHARINGIAI 1986; GÖMÖRI 1994; PÉTER 1986; DERNSCHWAM 1984.

⁵ A már említett angol utazó közismert megállapítása szerint: „Valóban nincs a világon szomorúbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett és ma ily nagy területen embert is alig láthatni.” SZAMOTA 1891: 449.

⁶ LESCALOPIER 1982: 95.

Az ellentmondásos úti híradások arról tanúskodnak, hogy a háborús állapotok ellenére, melyeket hosszabb-rövidebb békés időszakok tagoltak, a sivárrá vált vidékek mellett a Kárpát-medencében voltak a lakosságot tömörítő települések is. A pusztulás jelentős, ám nem teljes körű volt, s mértéke inkább a településhálózat átrendeződésében öltött testet. A kor Magyarországon a települések tekintetében nagy mértékű területi elkülönülés, tagolódás figyelhető meg, mely hangot kap a már hivatkozott utazási irodalomban is. A pusztulás képi megjelenítése azonban jelentősen függött a rögzített benyomások helyszínétől és az átélt történelmi, társadalmi epizódtól. A kort jellemző várostromokhoz kapcsolódó, komor hangú beszámolókkal szemben más hangvételűek a kereskedelmi utazóktól származó források. Mindezzel arra szeretnénk rámutatni, hogy a török kor Magyarországon egyes területek pusztulása és pusztává válása nem feltétlenül jelentette a Kárpát-medence teljes egészének elnéptelenedését. Így a pusztásodás sem lehetett egyenletes eloszlású.

A településhálózat átrendeződése mellett a kor másik fontos, a hadtörténeti folyamatokat determináló jelensége a népesedési folyamatok torzulása volt.⁷ A Kárpát-medence lakossága Wellmann Imre számításai szerint a török elleni háborúk sorába ékelődött Rákóczi-szabadságharc végén, vagyis a török kor utolsó szakaszában, a korábbi 4,5 millió főről jelentősen lecsökkent.

„A visszafoglaló háborúval kezdődő közel három évtizedes vihar nemcsak a természetes szaporodásból s a beköltözésből származó többletet sodorta magával, hanem az eredeti népességet is csökkentette hozzávetőleg fél millióval, mintegy 3,9 millióra; a termelőerők többi tényezőjének pusztulása pedig föl sem mérhető.”⁸

A demográfiai adatok szerint hazánk lakosságának lélekszáma a török kort megelőző szinten stagnált, sőt valamivel az alá is süllyedt, amiben jelentős szerepe volt a kor hadügyét kísérő tudatos pusztításon túl az időről időre feltámadó járványos megbetegedéseknek is.⁹ A mortalitás mértékéről beszédes adat, hogy a lakosság még a folyamatos betelepülés és betelepítés ellenére is csökkent, és így a stagnálás a Kárpát-medence korábbi etnikai viszonyainak gyökeres átalakulásával járt.

A nemzetiségi, valamint a vallási viszonyok átalakulása fokozta a Kárpát-medence belső társadalmi konfliktusait, ami a pusztulás és a pusztásodás egyik gerjesztő tényezője lehetett. Rákóczi visszaemlékezéseiben, mintegy jellemzően a Kárpát-medencei állapotokra az 1704. évi rác hadjáratát a délszláv elemek etnikai jellegű háborús kegyetlenkedéseinek megfékezésével magyarázta.¹⁰ A rácokról ezt írta:

„Ez a nemzet, amely természetes ellensége a magyaroknak, meghúzódott a lakóhelyein, amikor megtudta, hogy hadaim egy része a közelben tartózkodik, de amint a mieink eltávolodtak, összegyűltek és rácsaptak a városokra és falvakra, ahol csak asszonyok és öregek maradtak. Ezekkel aztán egészen barbár módon jártak el, a nőket és gyerekeket le-

⁷ SZABÓ 1941: 82–121; BAKÁCS 1963; WELLMANN 1980; ÁCS 1984: 134–141.

⁸ WELLMANN 1980: 58.

⁹ SCHULTHEISZ—TARDY 1964; VEKERDI 2009: 9–31.

¹⁰ RÁKÓCZI 1978: 335–336; NAGY 2019.

mészárolták, a házakat felgyújtották. Minthogy a seregek hajlama képtelenné tette, hogy első tervemet kövessem, elhatároztam, felhasználom őket arra, hogy leverjem és szétszórjam az említett rácokat, és kényszerítsem őket az ország elhagyására.”¹¹

A kegyetlenkedésekre a küzdő felek gyakorta kegyetlenkedésekkel válaszoltak, ami a Kárpát-medencei hadszíntéren mintegy bevett szokás lehetett. A rác agresszióra a polgári lakosság elleni túlzott erőszak alkalmazás lett a válasz. Rákóczi szavaival élve:

„A rácok mindenfelé menekültek, a mieink vadászatot tartottak rájuk a mocsarakban, és rájuk gyújtották a nádasokat, ahová visszavonultak. Éreztem, hogy ez a vállalkozás nem nagy becsületet szerez nekem, de nem volt elegendő hadam ahhoz, hogy átkeljenek a Dunán.”¹²

A pusztulás földrajzi képletéhez hozzátartozott az elnéptelenedés és a gazdátlan vidékek terjedésének az utókor által feltételezett zónaszerűsége, melyet Szekfű Gyula nyomán a modern magyar történetírás is átvett.¹³ A nagy fokú pusztítást és a pusztai vidékek kialakulását gyakorta a katonai tevékenységekhez kötjük, melyek annyira uralják a kor népét, hogy Magyarország földrajzi viszonyait katonaföldrajzi kategóriaként igyekeznek megjeleníteni történetírásunk.¹⁴ Hervay Ferenc a török kort és következményeit taglaló történeti földrajzi tanulmányában — a történelmi és a geográfiai szemléletmód együttes alkalmazásával — elsősorban egy háborús állapotú földrajzi egység rajzát nyújtotta, s munkáját egy későbbi nagyobb műhöz vezető első lépésnek tekintette.¹⁵ A hazai történeti földrajz historiográfiájában fontos tanulmányában nem térhetett ki a térbeli elkülönülés jelenségére, mely szorosan kapcsolódik a hódoltság korához, valamint a pusztulás, továbbá a pusztásodás képletéhez. A Kárpát-medence táji tagolódása és az ehhez kapcsolódó térszervezés, valamint térbeli elkülönülés már a korábbi századokban megindult folyamat volt, melyre nyilván hatott a török kort megelőző pusztásodás is.¹⁶ A táji tagolódás mellett azonban létezett egy részben ahhoz is kötődő, a korabeli „regionalizmus” nyomait viselő tértagolódás is, mely természetföldrajzi alapon nyugvó fejlettségbeli különbözőséget mutatott.¹⁷ A fejlettségbeli területi különbségek állapotának formálódása különösen a Nagyalföld esetében a török hódoltsággal együtt erősödő pusztulás és pusztásodás hatására új irányt vett. Megkezdődött a korábbi századokat jellemző élesebb elkülönülés képletéhez történő visszarendeződés. Az Alföld mai „másságának” kialakulása és napjainkig kiirathatlan meggyökeresedése a török kor következménye, és nem utolsósorban a pusztulásból eredő fokozott pusztásodás folyamánya.¹⁸ Mendöl Tibort idézve:

¹¹ RÁKÓCZI 1978: 335.

¹² RÁKÓCZI 1978: 336.

¹³ Újabban térképvázlalon történő megjelenítését lásd: ÁCS 1984: 135.

¹⁴ HERVAY 1974: 125–126.

¹⁵ „Művünk csak első kísérlet 16-18. századi a történeti földrajzunk megírásához. Nem is lehet más, mint vázlat. Még rengeteg forrás feltárására, értékelésére, összehasonlítására és számtalan fáradságos részletkutatásra van szükség egy teljesebb, biztosabb, részletesebb és világosabb földrajzi kép megrajzolásához.” HERVAY 1974: 110.

¹⁶ KÁDÁR 1941; KÓSA—FILEP 1978; KRISTÓ 2003.

¹⁷ CSÜLLÖG 2000; CSÜLLÖG 2007.

¹⁸ BELUSZKY 2001: 31–156.

„A közvetlen hatások összefoglalóan úgy jellemezhetők, hogy az Alföld és a Dunántúl műtájának a középkor folyamán lassan elmosódó színvonalbeli különbsége most ismét kiéleződött, természetesen az erősebben elpusztult Alföld rovására. Kis falvak egész seregét törölte el ez a korszak a térképről úgyhogy a legtöbbjük máig sem támadt fel.”¹⁹

Pusztásodás és frontier

A török korban a pusztulás, a pusztítás és a településhálózat pusztásodása szorosabb kapcsolatot mutat, mint a korábbi századokban. A falvak településtörténetében a korábbi századok pusztásodásában több ok együttes hatása játszott szerepet, s ezek közül a hadügy pusztán egy lehetséges tényező volt.²⁰ A népesség és a falvak, valamint a parasztság történetének neves kutatója, Szabó István a hadügyi tényezők esetében a feudális „magánháborúk” okozta pusztásodást hangsúlyozta,²¹ és történetírásunkban a belpolitikai, valamint a társadalmi feszültségektől eredő okok váltak dominánssá. Ám a török korban a pusztásodást előidéző jelenségek sora egy új elemmel gazdagodott, nevezetesen az ország külső ellenségével szembeni külpolitikai célú háborúval, mely főleg másfél-két évszázados időtartamával jelentősen fokozta a pusztásodás intenzitását. Ebben a tekintetben eltérő hadügyi hatást tulajdoníthatunk az ország különböző vidékein uralkodó állapotoknak. A végvári övezetek mentén a falvak ritkulása és pusztulása más képet mutatott, mint a tiszántúli vidékeken, ahol a nagy hadak keveset jártak. Feltűnő, hogy településeknek a háborús időszak pusztásodásának és pusztításának hatására történt átrendeződése, melynek következményei máig hatnak, legfőképpen nem a két rivális nagyhatalom, a Habsburg-birodalom, valamint a Török Birodalom fő ütközési vonalai mentén, vagyis a hódoltsági területek nyugati és északi felén történt. A településhálózat látványos átrendeződése, a kis települések eltűnése és helyükbe a nagy lakatlan puszták és a nagy kiterjedésű alföldi települések létrejötte hódoltság keleti oldalán zajlott. Pusztásodás a hadügyi folyamatok hatására a hódoltsági területek mindkét oldalán történt, de seregek járásának eltérő jellegéből fakadóan különböző módokon.

A hadügy hatására történt pusztásodás két módjának értelmezéséhez először érdemes rögzítenünk néhány összefüggést a török kori pusztásodással kapcsolatban. A török kor a magyar történelem legintenzívebb tájformáló időszaka volt, mely a településhálózatot a Kárpát-medence belsejében mindenhol átalakította. Ám az átalakítás mértékéről a történeti szakirodalomban Szekfű Gyula nyomán szélsőséges vélemények is megfogalmazódtak, míg történeti földrajzunk kevés figyelmet szentelt e kérdésnek. Szekfű Gyula a múlt század első felében Hóman Bálinttal közösen írott történeti szintézisében elhelyezett egy fejezetet *A magyar táj színváltozása* címmel, melyben még az Alföld természetföldrajzi viszonyainak átalakulását is a török uralom rovására írta.²² Szekfű Gyula és követőinek téves nézeteit mások mellett Cholnoky Jenő igyekezett helyesbíteni.²³ Geográfusunk éles különbséget tett a társadalomföldrajzi,

¹⁹ MENDÖL 1947: 88–89.

²⁰ SZABÓ 1966: 129–188; MAKSAY 1971: 78–88.

²¹ SZABÓ 1966: 153–165.

²² HÓMAN—SZEKFŰ 1935–1936, III: 393–401.

²³ CHOLNOKY 1935: 149–157.

valamint a természeti viszonyok változása között, és az utóbbiakat, főleg a futóhomok kialakulását a társadalom átalakuló gazdasági szokásaira, a rideg állattartás elterjedésére vezette vissza. Az utóbbi okául a népesség törökkel szembeni természetes védekező mechanizmusaként kialakult új megtelepülési módját határozta meg.²⁴ Mindazonáltal érvelésében a gúnyos hangvétel sem áll tőle távol:

„A törökre mindent rá lehet fogni, de olyan hatalmas még a szultánnak sem volt, hogy az éghajlatot meg tudta volna változtatni.”²⁵

Az alföldi településhálózat átalakulásában, pontosabban a török kori átrendeződését kiváltásában a lakosság természetes menekülési ösztöne játszott a fő szerepet. A rurális térségekben folytatott élet soha nem volt teljesen veszélytelen, és a védekezés mindennapi szükségletei a korábbi századokban is formálták a települések, a falvak, valamint hálózatuk felépítését és morfológiáját.²⁶ Ismét Cholnoky Jenő szavaival élve:

„A török időkben nem lehetett a földet művelni igen nagy területeken, mert a falusi lakosság [sic!] részben elmenekült, részben kipusztult. Csak az állataikat tudták valahogyan megmenteni, hogy elbújtak velük az ingoványok, az erdővel fölvert árterek sűrűjébe, vagy a kiismerhetetlen, úttalan homokbuckák közé. Ott a fűvel, dudvával, itt-ott cseplesszel és néhány nyárfával fedett buckák közt úgy el lehetett rejtőzködni, hogy semmiféle tatár horda sem tudta őket megtalálni, nem is mert behatolni az ilyen úttalan vadonokba, mert könnyen eltéveszthette volna az utat.”²⁷

Cholnoky Jenő erősen leegyszerűsítő megállapításait történelmi valóságtartalmát nem kérdőjelezhetjük meg, amennyiben közismertnek tekintjük, hogy az Alföldön a rideg állattartásra történő áttérés a török korban a védekezés hadügyi kényszerből is eredt.²⁸ Olyan előfeltételei azonban, mint a nagy tömegű rideg állattartás ismerete, az ehhez megfelelő szarvasmarhafajtáinak megléte, valamint a lakóhelytől elkülönült, később szálláskertnek is nevezett létesítmények előzményei már rendelkezésre álltak, vagy gyorsan kialakultak.²⁹ Ily módon az Alföldön létrejött új településhálózat a nagy hadakkal a szinte járhatatlan, néptelen vagy alig lakott hatalmas pusztákat teremtett. A védelem legfőbb természetföldrajzi tényezője a nagy távolság és a tudatosan ősibb, nyers állapotába fordított táj lett. A nagy méretű alföldi mezővárosok beépítése szintén a lakosság oltalmazását szolgálta. Ez a folyamat a korábbi századokban megkezdődött pusztásodás részben szándékos felerősítését és gyorsítását eredményezte. A lakatlan pusztává lett és pusztásodott tájon a kor ellátási nehézségeivel küszködő hadseregei alig tudtak átvergődni,³⁰ azt inkább elkerülték.

²⁴ CHOLNOKY 1935: 155.

²⁵ CHOLNOKY 1935: 149.

²⁶ NAGY 2023a.

²⁷ CHOLNOKY 1935: 155.

²⁸ Későbbi történetírásunkban is rendre visszatérő megállapításról van szó. Az általunk használt szakirodalomból megismétli: WELLMANN 1980: 33–40.

²⁹ JANKOVICH 1967; BÁRTH 1987; BELLON 2000; HOLLANDER 1980.

³⁰ MARKÓ 1935.

A hódoltság keleti határmezsgyéjén az észak-amerikaihoz hasonló frontierzóna alakult ki, mely fontos szerepet játszott a kor magyar társadalmi fejlődésében. Az amerikai Turner által megfogalmazott földrajzi és társadalmi képlet lényege, hogy a néptelen vidék meghódítása, birtokba vétele és civilizálása társadalomalkotó és -formáló tényező lehet.³¹ A frontier társadalmi tényezőként földrajzi perifériát jelent, mely elég nagy kiterjedésű ahhoz, hogy a szomszédos államok hatalmukat ne tudják teljes egészében érvényesíteni felette, és a betelepült lakosság szintén védelemül, valamint egyéni boldogulása érdekében saját hatalmi központokat hozhasson létre. A tiszántúli hajdútelepítések már e folyamat magyarországi tükröződése. Ez a sztyeppei frontier azonban csak egyes vonásaiban Kárpát-medencei. Általános föld- és néprajzi, valamint társadalomtörténeti vonatkozásai alapján Kelet-Európa egyéb sztyeppei területein is létrejött, és a későbbi ukrán társadalom kialakulásában is fontos szerepet játszott.³² Az alföldi frontier kialakulása — holland kutatójának, den Hollandernek véleménye szerint — fő megjelenési formájában a nagy népességkoncentrációjú, ám egymástól pusztákkal elválasztott településeivel a korábbi pusztásodás folyamatának folytatása volt.³³

A hódoltsági területek nyugati és északi oldalán, a Habsburg-, valamint a Török Birodalom legjelentősebb érintkezési vonalán a korábbi századok pusztásodása éppúgy a településhálózat átrendeződésében oldódott fel. Jóllehet ezen az oldalon a módosulás nem bizonyult olyan állandónak és visszafordíthatatlannak, mind keleten. A Habsburg—török határ vonal mentén egy nagyon széles katonai ütközőzóna, a végvári öv alakult ki, mely két sávból, a keresztény és a török birtokban lévő várak övezetéből állt. A végvárak zónája mint határ egészen sajátos földrajzi képletet alkotott, és a magyar határok kultúrtörténetének meghatározó eleme lett.³⁴ Földrajzi kiterjedése sávszerű határvidékként meghaladta a száz kilométert. Jóllehet nem volt egyenletes geográfiai szerkezete, mert a Bécs és Buda közötti fő irányban jelentős erődtített helyek — Esztergom, Győr, Székesfehérvár, Komárom, Pápa, hogy csak néhány fontosat emeljünk ki —, míg ettől délre az apró véghelyek halmaza védte a Habsburg-birodalmat. Ám társadalomformáló erőként nem lehet figyelmen kívül hagyni. A végváriak rétege a hajdúsághoz hasonlóan saját társadalmi tudattal rendelkezett, és sajátos életvitelt folytatott. Ez a katonáskodó elem társadalmi helyzetéből eredően a kor katonai szakmájának erkölcsi törvényeit követte, és ezzel periferikus helyet foglalt el, miközben sokszor vagabundus életmódja miatt közmegebecsültsége alacsony volt.³⁵ A végvári zóna sajátos társadalmi rétegével meglátásunk szerint a keletihez hasonló frontiert alkotott. Katonai jellege azonban markánsabb volt, mint a Tiszántúlon, és attól eltérő településföldrajzi folyamatnak adott helyet. A pusztásodás a hódoltság nyugati és északi oldalán a várak és erősségek sokaságában folytatódott. A várvédelem és -ellátás miatt a falvak pusztásodása itt is felgyorsult és fokozódott, ám a lakosság vagy elmenekült, vagy a várak és várfalak, a sáncok oltalmában formálódó városokban és városias településekben kereste boldogulását. Hazai történeti földrajzunk nagy adóssága a végvárak település- és társadalomföldrajzi képleteinek leírása.

³¹ Dolgozatunk elkészítése során Turner alpművének német nyelvű kiadását használtuk: TURNER s. d.

³² KARÁCSONY 2008.

³³ HOLLANDER 1980: 19; HOLLANDER 1975.

³⁴ SZÁNTÓ 1980; BENDE 1971; HEGYI 2007; NAGY 2015b; NAGY 2016.

³⁵ NAGY 1978; NAGY 1985.

A hódoltság nyugati és keleti felén kimutatható frontierek létéből ered az a feltételezésünk, hogy a török kori Kárpát-medencében e geográfiai jelenség fontosabb szerepet játszott, mint eddig feltételeztük. A Kárpát-medence belsejének frontierje — feltételezve, hogy a keleti és a nyugati ugyanazon geográfiai képlet két formáját nyújtja — a kor hadügyével párosulva szerves folytatása lehetett a korábbi pusztásodásnak. A fentiek ismeretében ennek bizonyításához egyetlen jelenséget, vagyis a 16–17. századi hadügy településhálózatra kifejtett romboló hatását szükséges igazolnunk. A korszak katonai gondolkodása és a földrajzi tényezőkhöz fűződő viszonya kellően feldolgozott ahhoz, hogy képet alkothassunk e hatásáról.³⁶ Főleg a 17. századi hadügy új korszak, az állandó hadseregek kialakulása korának kezdeti periódusa volt, mely során egyre nagyobb létszámú katonai kötelékek mozogtak a földrajzi térben. A seregek ellátása a hadszíntér eltartó képességétől függött, és ebben a tekintetben döntő volt a raktár-élelmezés rendszerének működtetése. Így a településhálózat, valamint a kellő népsűrűség az eredményes hadjáratok megvívásának elengedhetetlen feltétele volt. Egy-egy terület birtoklása, amennyiben kellő forrással rendelkezett az ellátáshoz, döntő tényezővé vált. A Kárpát-medencei hadszíntéren, ahol, mint láttuk, nagyon magas volt a mortalitás, gyér a településhálózat és alacsony a népsűrűség, egy-egy hadjáratai év vagy a seregek telettete a még meglévő falvakban katasztrofális következményekkel járt. Betetőzte a korábbi pusztásodás folyamatát. Mindemellett érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy a hadak vonulását gyakorta kísérte a tömeges mortalitást okozó pestis, mely szintén a pusztásodás irányába hatott. A kor hadviselési irányzata, az úgynevezett metodizmus alapvetően az ellátórendszer működésén és a raktározáson alapult, és így természetes törekvése volt a vidék településeinek bizonyos mértékű pusztítása. E gondolkodási módjával a korábbi századok pusztásodásának folytatója lett. A frontier és a metodizmus együttes hatása a településhálózatot torzító tényezővé emelkedett.

Szakirodalom

Ács Zoltán

1984 *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth.

BAKÁCS István

1963 A török hódoltság korának népessége. In KOVACSICS József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Budapest: Közgazdasági és Jogi. 115–142.

BÁRTH János

1987 A szálláskert. *Forrás* 19/1, 37–50.

BELLON Tibor

2000 A pusztásodás és az árutermelő állattartás összefüggései az alföldi mezővárosokban. In FRISNYÁK Sándor (szerk.): *Pótfüzet Az Alföld történeti földrajza című konferenciakötethez*. Nyíregyháza: MTA — Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 3–11.

³⁶ JÄHNS 1890; STEGEMANN 1939-1940; DELBRÜCK 2003; NAGY 2023b; NAGY 2024; PERJÉS 1953.

BELUSZKY Pál

2001 *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest—Pécs: Dialóg Campus.

BENDE Lajos

1971 A törökkori magyar végyákról. *Hadtörténelmi Közlemények*. Új folyam 18/3, 501–527.

BRANDSTETTER, Maximilian

2001 *Utazás Konstantinápolyba, 1608–1609*. (Kronosz Könyvek 6.) Budapest: Littera Nova.

CHOLNOKY Jenő

1935 *Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most*. Budapest: Somló Béla.

CSÜLLÖG Gábor

2000 A középkori Magyarország térszerkezete. *Földrajzi Közlemények* 124/1–4, 109–130.

2007 *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában*. (Studia Geographica 18.) Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.

DELBRÜCK, Hans

2003 *Geschichte der Kriegskunst IV. Die Neuzeit, Vom Kriegswesen der Renaissance bis zu Napoleon*. (Sonderauflage). Hamburg: Nikol.

DERNSCHWAM, Hans

1984 TARDY Lajos (szerk.): *Erdély — Besztercebánya — Törökországi útinapló*. (Bibliotheca Historica). Budapest: Európa.

GLASER Lajos

1939 Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények* 67/4, 297–307.

GÖMÖRI György

1994 *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*. Budapest: Argumentum.

GYŐRI Róbert

2002 A magyar történeti földrajz a két világháború között. *Földrajzi Közlemények* 126/1–4, 79–92.

FODOR Ferenc

1935 Történelmi és településföldrajz. *Földrajzi Közlemények* 63/9–10, 289–295.

2006 *A magyar földrajztudomány története*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

HEGYI Klára

2007 *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest: História — MTA Történettudományi Intézete.

HERVAY Ferenc

- 1974 Magyarország történeti földrajza a XVI–XVIII. században. In PÉTER Márta (szerk.): *Régi könyvek és kéziratok: Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 109–156.

HOLLANDER, Arie Nicalaas Jan den

- 1975 A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. *Ethnographia* 86/2–3, 312–323.
1980 *Az Alföld települései és lakói*. Budapest: Mezőgazdasági.

HÓMAN Bálint — SZEKFŰ Gyula

- 1935–1936 *Magyar történet I–IV*. Budapest: Egyetemi Nyomda.

JÄHNS, Max

- 1890 *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland. 2. Abteilung XVII. und XVIII. Jahrhundert, bis zum Auftreten Friedrichs des Grossen 1740*. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit 21.) München–Leipzig: Oldenbourg.

JANKOVICH Miklós

- 1967 Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 9/3–4, 420–431.

KÁDÁR László

- 1941 *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. (Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára.) Budapest: Országos Táj- és Népkutató Intézet.

KARÁCSONY Dávid

- 2008 A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. *Földrajzi Értesítő* 57/1–2, 185–211.

KRISTÓ Gyula

- 2003 *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

KÓSA László — FILEP Antal

- 1978 *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai.

LESCALOIPER, Pierre

- 1982 BENDA Kálmán — TARDY Lajos (szerk.): *Utazása Erdélybe (1574)* (Bibliotheca Historica.) Budapest: Európa—Helikon.

LOTHARINGIAI Károly

- 1986 NAGY László (szerk.): *Hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

MAKSAY Ferenc

- 1971 *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest: Akadémiai.

MARKÓ Árpád

- 1935 Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. *Hadtörténelmi Közlemények* 36, 41–62.

MENDÖL Tibor

- 1938 Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In KUMOROVITZ L. Bernát — SZILÁGYI Lóránd (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Pécs: Dunántúl, 312–334.
- 1947 Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében. In MENDÖL Tibor — BULLA Béla: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 74–102.

NAGY László

- 1978 *A végvári dicsőség nyomában*. Budapest: Zrínyi.
- 1985 „Megint fölszánt magyar világ van...”: *Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben*. Budapest: Zrínyi.

NAGY Miklós Mihály

- 2009 Terepértékelés vagy hadtörténeti tájrajz? A magyar hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről. In GÁL András — HANUSZ Árpád (szerk.): *Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára*. Nyíregyháza—Szerencs: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet — Szerencsi Bocskai István Gimnázium, 261–281.
- 2015a Településrendszer a magyar hadtörténelemben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3/1, 20–31.
- 2015b A magyar államhatár hadtörténeti földrajzáról. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3/2, 14–24.
- 2016 A hódoltsági határvidék kérdéséhez. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4/3–4, 30–46.
- 2019 Rákóczi rác hadjárata és a hatalmi játszma. In BESNYI Károly (szerk.): *Évkönyv. Topolya: Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület*, 19–26.
- 2023a A veszélyes falu: A rurális térség veszélytényezői a magyar történelemben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 11/3–4, 57–70.
- 2023b „...A táj olyan, mint eddig volt...” Tájhasználat Lotharingiai Károly naplójában. *Történeti Földrajzi Közlemények* 11/különszám, 102–115.
- 2024 A metodizmus hadtörténeti földrajzáról. In KÓKAI Sándor — CSÜLLÖG Gábor (szerk.): *Táj, társadalom, kultúra: tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete — MTA Történeti Földrajzi Albizottsága, 430–437.

PERJÉS Géza

- 1963 *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715)*. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat 29.) Budapest: Akadémiai.

PÉTER Katalin (szerk.)

- 1986 *Buda ostroma, 1686*. (Magyar Levelestár.) Budapest: Szépirodalmi.

II. RÁKÓCZI Ferenc

1978 *Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* (Archivum Rákócziánium III. osztály). Budapest: Akadémiai.

SCHULTHEISZ Emil — TARDY Lajos

1964 A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 2/3, 111–156.

STEGEMANN, Hermann

1939–1940 *Der Krieg: sein Wesen und seine Wandlung I–II.* Stuttgart–Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt.

SZABÓ István

1941 *A magyarság életrajza.* Budapest. Magyar Történelmi Társulat.

1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest: Akadémiai.

SZAMOTA István (szerk.)

1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717.* Budapest: Franklin.

SZÁNTÓ Imre

1980 *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593.* Budapest: Akadémiai.

TURNER, Frederick Jackson

s. d. *Die Grenze: Ihre Bedeutung in der Amerikanischen Geschichte.* Bremen–Horn: Walter Dorn.

VEKERDI László

2009 *Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVII. században.* Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet — Magyar Orvostörténelmi Társaság.

WELLMANN Imre

1980 A népesség sorsa a szabadságharc idején. In KÖPECZI Béla — HOPP Lajos — R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok.* Budapest: Akadémiai, 33–58.

Desolation and Warfare of the Carpathian Basin in the Turkish Era

The process of desolation dominated the settlement network of the Carpathian Basin before the age of Turkish invasion. The advance of the Turkish state creates a new period in desolation. Its main characteristic, the thinning of the settlement network, remained dominant. However, its most defining element became the defense mechanism of society. Desolation intensified during the Turkish era and was closely related to the trends of military affairs. The military thinking of the time, the martial art of Methodism, and the synergy of the organic frontier had a significant effect on the desolation. Desolation and the destruction of territories became a geographical factor.